

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΠΜΣ:
ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

«Ασύρματος, Ατταλιώτικα ή Πέτρινα:

Η γειτονιά των προσφύγων της Μ. Ασίας γύρω από το λόφο
του Φιλοπάππου»

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΜΠΕΚΙΑΡΗ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΑΛΒΑΝΟΥ

Αθήνα, Ιούλιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

«Ασύρματος, Ατταλιώτικα ή Πέτρινα:
Η γειτονιά των προσφύγων της Μ. Ασίας γύρω από το λόφο
του Φιλοπάππου»

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΜΠΕΚΙΑΡΗ

Επιτροπή Επίβλεψης Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Αιμιλία Σαλβάνου

«Καθηγήτρια-Σύμβουλος / Ελληνικό
Ανοιχτό Πανεπιστήμιο»

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Αλέξανδρος Τενεκετζής

«Επίκουρος Καθηγητής / Πανεπιστήμιο
Πατρών

Καθηγητής-Σύμβουλος / Ελληνικό Ανοιχτό
Πανεπιστήμιο»

Αθήνα, Ιούλιος 2026

*«Στους γονείς μου, στον άντρα μου
και σε όλους τους φίλους που ήταν κοντά μου...*

*Ένα τεράστιο ευχαριστώ
για την στήριξη τους όλο αυτόν τον καιρό»*

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει την εγκατάσταση, την ενσωμάτωση και τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης των προσφύγων, από την Αττάλεια της Μικράς Ασίας, στην περιοχή των Πετράλων. Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 αποτέλεσε μια καθοριστική τομή στην ιστορία του νεότερου ελληνισμού, ξεριζώνοντας χιλιάδες οικογένειες από τη Μικρά Ασία προς την Ελλάδα. Οι Ατταλειώτες πρόσφυγες κατέφυγαν τελικά στην Αθήνα αναζητώντας ασφάλεια, και ένα εξαιρετικά σημαντικό μέρος τους εγκαταστάθηκε μόνιμα στα Πετράλωνα, θεμελιώνοντας σταδιακά ένα νέο οικισμό που όμως δεν ονόμασαν Νέα Αττάλεια.

Η έρευνα εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο ο αστικός χώρος της καινούργιας τους εγκατάστασης, μετασχηματίστηκε σταδιακά για να εξυπηρετήσει τις τεράστιες ανάγκες των προσφύγων. Αναλύονται τα δραματικά ιστορικά γεγονότα που οδήγησαν στην Μικρασιατική Καταστροφή και διωγμό του Ελληνικού στοιχείου, αλλά και από την περιοχή της Αττάλειας και οι πρώτες, εξαιρετικά αντίξοες, συνθήκες διαβίωσης στους πρόχειρους προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως σε αυτόν του Ασυρμάτου, που είναι ένα παράδειγμα αστικής αυτοστέγασης. Μετά από 30 χρόνια οι παράγκες και τα πρώτα πλινθόκτιστα οικήματα έδωσαν τη θέση τους σε πέτρινες κατοικίες.

Οι Ατταλειώτες πρόσφυγες κατάφεραν να μετατρέψουν το οδυνηρό τραύμα της απώλειας της προηγούμενης ζωή τους σε δύναμη, καταφέροντας να επιβιώσουν, να διατηρήσουν στοιχεία της πολιτισμικής τους παράδοσης και οι επόμενες γενιές να ζήσουν σε καλύτερες εποχές και συνθήκες.

Λέξεις – Κλειδιά

- Μικρασιατική Καταστροφή
- Ατταλειώτες πρόσφυγες
- Αττάλεια
- Ασύρματος
- Πετράλωνα
- Προσφυγικοί συνοικισμοί
- Μνήμη και χώρος
- Αστική αποκατάσταση
- Πέτρινα

«Asyrmatos, Attaliotika, or Petrina:
The Asia Minor Refugee Neighborhood Around Philopappos Hill»
Styliani Bekiari

Abstract

The present study examines the settlement, integration and configuration of the collective memory of refugees from Antalya, Asia Minor, in the area of Petralona. The 1922 Asia Minor Catastrophe constituted a decisive turning point in the history of modern Hellenism, uprooting thousands of families from Asia Minor to Greece. The refugees from Antalya eventually fled to Athens in search of safety, and a highly significant proportion of them settled permanently in Petralona, gradually establishing a new settlement which, however, they did not name Nea Antalya.

The research focuses on the manner in which the urban space of their new settlement was progressively transformed to serve the immense needs of the refugees. It analyses the dramatic historical events that led to the Asia Minor Catastrophe and the persecution of the Greek element, including that of the Antalya region, as well as the initial, exceptionally adverse living conditions in the makeshift refugee settlements. An example of such urban self-housing is the Asirmatos settlement. Where after more than 30 years, the shacks and the initial adobe dwellings were replaced by stone-built houses.

The refugees from Antalya managed to transform the painful trauma of losing their former lives into strength, succeeding in surviving, preserving elements of their cultural tradition, and enabling subsequent generations to live in better times and conditions.

Keywords

- Asia Minor Catastrophe
- Antalya refugees
- Antalya
- Asirmatos
- Petralona
- Refugee settlements
- Memory and space
- Urban rehabilitation
- Stone-built houses

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract	vi
Περιεχόμενα	vii
1. Εισαγωγή.....	1
2. Ατομική, συλλογική και προσφυγική μνήμη στους Ατταλειώτες πρόσφυγες.....	4
3. Το χρονικό της Μικρασιατικής Καταστροφής.....	10
4. Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα	14
4.1 Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα.....	15
4.2 Η προσφυγική αποκατάσταση	17
5. Το παράδειγμα των Ατταλειωτών προσφύγων. Πώς από Ταχτά Μαχαλάς, ο Ασύρματος, μεταμορφώθηκε στη γειτονιά που είναι σήμερα	21
5.1 Η ζωή των Ελλήνων Ατταλειωτών πριν την Μικρασιατική Καταστροφή στην Αττάλεια	22
5.2 Στην Ελλάδα μετά τον Διωγμό	26
5.3 Η δημιουργία του οικισμού στον Ασύρματο	29
5.4 Οι καταρρεύσεις και οι κατεδαφίσεις σπιτιών το 1929	32
5.5 Η ζωή στον οικισμό, παραμονή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου	35
5.6 Τα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου για τους Ατταλειώτες και τα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου	36
5.7 Ο Σύλλογος Ατταλειωτών.....	38
5.8 Η ιερή εικόνα της Παναγίας, κειμήλιο που διέσωσαν οι πρόσφυγες.....	41
5.9 Η παρέμβαση της Φρειδερίκης για την ανοικοδόμηση των πέτρινων κατοικιών.....	42
5.10 Η ζωή των προσφύγων στα Πέτρινα.....	47
5.11 Η ιδιαίτερη πολυκατοικία του Φιλοπάππου	49
5.12 Η ιστορία της ταινίας «Συνοικία το Όνειρο».....	50
6. Ο συνοικισμός του Ασυρμάτου των Ατταλειωτών σε σύγκριση με τους υπόλοιπους προσφυγικούς οικισμούς.....	54
7. Επίλογος.....	61
8. Βιβλιογραφία.....	65
9. Ηλεκτρονικές πηγές	68

1. Εισαγωγή

Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας, η Μικρασιατική Καταστροφή και η έλευση στην Ελλάδα, 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων τα έτη 1922-1923, μετατράπηκαν σε θεμέλια ιστορικής μνήμης και κουλτούρας στη σύγχρονη Ελλάδα. Η Μικρασιατική Καταστροφή και ο ξεριζωμός των Μικρασιατών υπήρξε η αιτία να δημιουργηθούν μικρές προσφυγικές κοινότητες στον αστικό ιστό της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας, του Βόλου, αλλά και στην ύπαιθρο, κυρίως στην Βόρεια Ελλάδα. Άλλαξε λοιπόν ριζικά η κοινωνική, η οικονομική, αλλά και πολεοδομική πραγματικότητα της Ελλάδας.

Μία από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αστικής αποκατάστασης και προσφυγικής εγκατάστασης, έλαβε χώρα στην Αθήνα, στην περιοχή που σήμερα υπάγεται στα Άνω Πετράλωνα. Αυτή η περιοχή ήταν ο τελικός προορισμός για 800 περίπου οικογένειες προσφύγων που προέρχονταν από την περιοχή της Παμφυλίας της Μικράς Ασίας και συγκεκριμένα, από την παραλιακή πόλη Αττάλεια. Σιγά σιγά έφτιαξαν μια παραγκούπολη στις παρυφές του λόφου του Φιλοπάππου, που ήταν γνωστή ως Ατταλιώτικα. Η γειτονιά αυτή γνώρισε άθλιες συνθήκες ζωής και υγιεινής, φτώχεια, αλλά και κοινωνικό αποκλεισμό από τους ντόπιους. Στη θέση αυτών των παραγκών σήμερα, στέκουν πέτρινα πανέμορφα σπίτια με ολάνθιστες αυλές και στενά δρομάκια. Περιδιαβαίνοντας κανείς θαρρεί πως βρίσκεται σε κάποιο χωριό στο κέντρο της Αθήνας, χωρίς τίποτα να θυμίζει τις περιπέτειες και τον πόνο του παρελθόντος.

Οι Ατταλειώτες πρόσφυγες της Μ. Ασίας δεν πτοήθηκαν από τις αντιξοότητες, αλλά κατάφεραν να δημιουργήσουν εκ του μηδενός, ιδιαίτερα στη συνοικία του Ασυρμάτου στα Πετράλωνα, μια συγκροτημένη κοινότητα προσφύγων Ατταλειωτών διατηρώντας στοιχεία της κουλτούρας τους. Οι Ατταλειώτες του κάθε μαχαλά θέλησαν να μείνουν κοντά ο ένας στον άλλον, ακόμα και μετά τον διωγμό τους. Προτιμούσαν να στήνουν τις παράγκες του εκεί που υπήρχε αλάνα, όπου έδιναν στη γειτονιά τους χαρακτηριστικά της δικής του γειτονιάς, όπως ήταν στην πατρίδα τους, στην Αττάλεια της Τουρκίας. Έτσι με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκαν οι πρώτοι μαχαλάδες στην Ελλάδα, όπως στην Ερμιόνη, στην Αμαλιάδα, στα Πετράλωνα, αλλά και στον Ταύρο. Όπως φαίνεται λοιπόν οι Ατταλειώτες πρόσφυγες διασκορπίστηκαν στην Ελλάδα, δεν συγκεντρώθηκαν ποτέ ώστε να δημιουργήσουν, για παράδειγμα τη «Νέα Αττάλεια», όπως συνέβη με άλλους

Μικρασιάτες πρόσφυγες, οι οποίοι για παράδειγμα εκεί που εγκαταστάθηκαν ίδρυσαν τη Νέα Σμύρνη και τη Νέα Ιωνία.

Αυτή η εργασία θα ασχοληθεί συγκεκριμένα με αυτούς τους πρόσφυγες από την Αττάλεια, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν στο Μοναστηράκι και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Ασυρμάτου, στο λόφο του Φιλοπάππου. Δημιουργώντας ουσιαστικά μια παραγκούπολη, αγωνίστηκαν να την μετατρέψουν από καταυλισμό σε οικισμό του Περικλέους, ο οποίος κοσμεί την περιοχή σήμερα με τα πέτρινα προσφυγικά σπίτια, γνωστά και ως ατταλιώτικα. Προσπάθησαν να οργανωθούν αντιμετωπίζοντάς ριζικά τη «Φάρα της Τουρκοσποράς», δηλαδή τον ρατσισμό και την περιθωριοποίηση που γνώρισαν στην Ελλάδα, γιατί οι Έλληνες γηγενείς τους θεωρούσαν τούρκους. Ήταν ένας υποτιμητικός όρος, που αμφισβητούσε την ταυτότητα των προσφύγων, λόγω της Οθωμανικής επίδρασης¹. Στον Ασύρματο οι πρόσφυγες δημιούργησαν το δικό τους οικισμό και έδρασαν για πάνω από 33 χρόνια (1923-1956) μέχρι που ο «Ταχτά Μαχαλάς» για τους Ατταλειώτες και Ασύρματος για τους υπόλοιπους, γκρεμίστηκε και χτίστηκαν πέτρινα σπίτια, για να στεγάσουν τις οικογένειες των προσφύγων και αργότερα, επειδή αυτά δεν επαρκούσαν για το σύνολο του πληθυσμού, χτίστηκε μια μεγάλη διώροφη προσφυγική και λαϊκή στεγαστική πολυκατοικία².

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να αναδείξει την πορεία του συνοικισμού από την εξαθλίωση μετά το 1922 και τις προσπάθειες των προσφύγων για επιβίωση μέσα στην παραγκούπολη, μέχρι την αποκατάσταση μέρους του οικισμού μετά το 1956 με καινούργια σπίτια και την ενσωμάτωσή του στο σύγχρονο αστικό ιστό. Μέσα από αυτά εξετάζεται η συλλογική και προσφυγική μνήμη και η αποτύπωσή της στην αρχιτεκτονική και την καθημερινότητα αυτής της ιστορικής συνοικίας της πρωτεύουσας.

Η παρούσα μελέτη χρησιμοποιεί βιβλιογραφική προσέγγιση, για τη σύνθεση των ιστορικών γεγονότων που αφορούσαν την Μικρασιατική Καταστροφή και την ιστορία των Ατταλειωτών προσφύγων, καθώς και για την θεωρητική προσέγγιση της έννοιας της μνήμης και του χώρου στη δημόσια ιστορία. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε έρευνα στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, αναφορικά με τη

¹ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 21, 23.

² Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σ. 24.

ζωή στην Αττάλεια, τον ξεριζωμό των προσφύγων και την εγκατάστασή τους στον Ασύρματο και την προσπάθεια να διατηρήσουν τη μνήμη και την ταυτότητά τους στη νέα πατρίδα. Αξιοποιήθηκαν επίσης μαρτυρίες και συνεντεύξεις προσφύγων που βρίσκονται συγκεντρωμένες στην ιστοσελίδα του Istorima (<https://www.istorima.org/>).

Η εργασία αποτελείται από 4 κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στην ατομική και συλλογική μνήμη, στο πώς διαμορφώθηκε η προσφυγική μνήμη και στο πώς επηρεάζεται από το χώρο και αλληλοεπιδρά με αυτόν. Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στα ιστορικά γεγονότα που οδήγησαν στην Μικρασιατική καταστροφή του 1922. Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύονται οι τρόποι που έγινε η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, με επικέντρωση στην αστική αποκατάσταση και κυρίως στην αυτοστέγαση των προσφύγων στις πόλεις, κάτι που αφορά και τους πρόσφυγες από την Αττάλεια και παρατηρήθηκε στον οικισμό του Ασυρμάτου. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι περισσότερες πληροφορίες που αντλήθηκαν μέσα από την έρευνα για την Αττάλεια και τους πρόσφυγες που έφυγαν από εκεί με την Μικρασιατική καταστροφή, καταγράφοντας την ζωή τους Αττάλεια, τον διωγμό τους από εκεί και την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Επικεντρώνεται όμως κυρίως σε εκείνους τους Ατταλειώτες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν τελικά στην περιοχή του Φιλοπάππου και δημιούργησαν μόνοι τους τον οικισμό τους, καταγράφοντας τις συνθήκες διαβίωσής τους και τη διατήρηση της μνήμης, της ταυτότητάς και του πολιτισμού τους.

2. Ατομική, συλλογική και προσφυγική μνήμη στους Ατταλειώτες πρόσφυγες

Η μνήμη είναι μια διεργασία διατήρησης γεγονότων και εμπειριών, που ο άνθρωπος χρησιμοποιεί για να ενεργοποιήσει πληροφορίες από το παρελθόν. Αποτελεί επίσης βασικό συστατικό στοιχείο της ταυτότητάς του. Διαμορφώνεται με ερεθίσματα από το περιβάλλον, με την αλληλεπίδραση και τις σχέσεις με άλλους ανθρώπους και με την εμπειρία του βίου. Ενεργοποιείται πολύ συχνά από αναμνηστικά αντικείμενα, φωτογραφίες, γράμματα, κειμήλια κτλ, από ήχους και μυρωδιές, και αποτελεί συγκροτητικό στοιχείο της ατομικής ταυτότητας³.

Σε δεύτερο επίπεδο αντιλαμβανόμαστε τη μνήμη ως συλλογική. Πρόκειται για τη μνήμη πάνω στην οποία συναινούν τα μέλη μιας ομάδας. Η μνήμη αυτή βρίσκεται σε συνεχή επικοινωνία με την ατομική μνήμη, την οποία συχνά επικαθορίζει. Βασική λειτουργία της συλλογικής ή κοινωνικής μνήμης είναι να διατηρεί τη συνοχή μιας ομάδας και να συγκροτεί την ταυτότητά της. Για να υπάρξει όμως συλλογική μνήμη πρέπει να υπάρχει και ο χώρος, δηλαδή η μνήμη να διαμορφώνεται χωρικά, να εντοπίζεται σε νοητικούς και υλικούς χώρους της κάθε κοινωνικής ομάδας. Η συγκρότηση του χώρου από διάφορες κοινωνικές ομάδες εμπλέκεται στον τρόπο κατασκευής των κοινωνικών σχέσεων⁴.

Το βιωμένο παρελθόν που οικοδόμησε το άτομο ως εμπειρία ζωής του σε ένα συγκεκριμένο χωροχρονικό και αξιολογικό πλαίσιο, αλλάζει μέσα στον χρόνο και κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Η μνήμη εγγράφεται σε ένα συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο και ταυτόχρονα σε μια συνεχή χωροχρονική ιστορική εξέλιξη. Έτσι αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο το παρόν αναγιγνώσκει και επηρεάζει το παρελθόν, αλλά και το παρελθόν επιδρά στο παρόν για να κατασκευάσει μια καινούργια πραγματικότητα που στηρίζεται στην τωρινή μας κοινωνική ταυτότητα, στις επίκαιρες κοινωνικές συμβάσεις και στους προεξέχοντες κανόνες και αξίες. Η συλλογική-κοινωνική

³ Έλενα Μαμουλάκη, «Η διαχείριση της μνήμης και η πόλη, το παράδειγμα της Βαρκελώνης», στο Μνήμη και εμπειρία του χώρου, επιμ. Σταύρος Σταυρίδης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 165-166.

⁴ Κωνσταντίνα Μπάδα, «Σιωπές και μνήμες της πόλης των Ιωαννίνων στη δεκαετία του 1940» στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη, Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2016, σ. 230.

μνήμη είναι η μετάβαση από γενιά σε γενιά των γεγονότων που επέφεραν αλλαγές στο άτομο ή την κοινωνία⁵.

Όπως ο άνθρωπος διατηρεί τη μνήμη του στο προσωπικό του χώρο μέσω συγκεκριμένων αναμνηστικών, έτσι και μια κοινωνία διατηρεί και διαμορφώνει τη συλλογική της μνήμη στο χώρο που κάθε φορά εκδηλώνει τη δράση της μέσω των μνημείων και του αστικού σχεδιασμού. Κάθε συλλογική μνήμη λοιπόν, αναπτύσσεται σε ένα χωρικό πλαίσιο⁶. Η συλλογική μνήμη δημιουργείται από κοινωνικές ομάδες με κοινές εγγραφές και αναπαραστάσεις μέσω των οποίων ανακαλούν το παρελθόν τους, σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Ο χώρος και το περιβάλλον διαμορφώνουν και διατηρούν τη συλλογική μνήμη, η οποία διαρκώς εξελίσσεται, παραμένοντας ανοιχτή στη διαλεκτική της ενθύμησης και της λήθης⁷.

Η μνήμη ως ο τρόπος που κάποιος καταγράφει, αρχειοθετεί και επαναφέρει γεγονότα, δεν είναι σταθερή, αλλά μεταβάλλεται στο χρόνο. Κατά τη διάρκεια της ζωής, το ίδιο προσλαμβάνεται και καταγράφεται διαφορετικά ανάλογα με την κατάσταση που βρίσκεται ο άνθρωπος και πώς το ερμηνεύει με την εμπειρία που διαθέτει. Από τα γεγονότα που βιώνει κάποιος άνθρωπος, άλλα χαράσσονται στη μνήμη του και αποτελούν μέρος της ταυτότητάς του, ενώ άλλα χάνονται⁸. Και αυτό βέβαια είναι δυναμικό και αναπροσαρμόζεται με τον χρόνο. Η μνήμη και οι ιστορίες που λέει για τη ζωή του αλλάζουν, ανάλογα με τις καταστάσεις που βιώνει στο παρόν και με τις προσδοκίες του. Εμπειρίες που κάποιος θεωρεί σημαντικές κάποια περίοδο της ζωής του, μπορούν να χάσουν την έντασή τους ή να ενταχθούν σε διαφορετικό πλαίσιο, όσο περνούν τα χρόνια και κάποιες που δεν του φαίνονταν σημαντικές, να εξελίσσονται σε κομβικές. Πάντως, το

⁵ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλύτα, επιμ. Αργυρώ Μαντόγλου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013, σσ. 12, 22.

⁶ Έλενα Μαμουλάκη, «Η διαχείριση της μνήμης και η πόλη, το παράδειγμα της Βαρκελώνης», στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμ. Σταύρος Σταυρίδης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 166.

⁷ Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, «Εισαγωγή - Μνημονικές παραμορφώσεις», στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμ., Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2016, σ. 22.

⁸ Αριάννη Βοζάνη, «Μνημεία... από τα “Σήματα μνήμης” στα “Δωμάτια με τους παραμορφωμένους καθρέπτες”», στο Σάσα Λαδά - Κυριακή Τσουκαλά, *Χωρικές αφηγήσεις της μνήμης*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 201-202.

πόσο μένει μια μνήμη ενεργή εξαρτάται από το συναισθηματικό φορτίο που φέρει στο παρόν⁹.

Η συλλογική μνήμη μεταφέρεται από γενιά σε γενιά ακόμη και όταν οι ατομικές μνήμες είχαν ξεθωριάσει. Η συλλογική μνήμη διαμορφώνεται και μεταβιβάζεται με τη συμμετοχή σε αναμνηστικές τελετές και συγκροτείται συνήθως στον απόηχο ενός εμβληματικού γεγονότος, με το οποίο έχουν βιωματική σχέση και επιδρά στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους και τους συνδέει ατομικά με άλλους που είχαν την ίδια εμπειρία¹⁰.

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται η υλικότητα της μνήμης, ούτε η χωρική της διάσταση. Η συλλογική μνήμη είναι το αποτέλεσμα της δράσης συγκεκριμένων ατόμων και ομάδων, τα οποία αποφάσισαν να δράσουν δημόσια. Η δράση αυτή αφορά σε ενεργήματα μνήμης, μέσω των οποίων οι άνθρωποι προσλαμβάνουν την ατομική και συλλογική εμπειρία γεγονότων, τη δράση των ιστορικών προσώπων, τη δικαίωση και την αποκατάσταση, την επούλωση των τραυμάτων και συγχρόνως διεκδικούν τις πρακτικές αναπαράστασής τους. Η μνήμη του αστικού χώρου γίνεται αντιληπτή ως η εικόνα της πόλης με την οποία οι κάτοικοι μπορούν να ταυτιστούν με το παρελθόν και να αναγνωρισθεί το παρόν ως ένα οικείο και προστατευμένο περιβάλλον της καθημερινής ζωής¹¹.

Η πόλη είναι υπόβαθρο της συλλογικής μνήμης, προσλαμβάνει το δομημένο περιβάλλον, τα κτίρια, τα μνημεία και τα αντικείμενα ως αυτόνομους φορείς της μνήμης ή ως φυσικές αποκρυσταλλώσεις της συλλογικής μνήμης. Ο χώρος έχει μεγάλη σημασία στη θεμελίωση και στη διατήρηση της μνήμης¹². Ο τόπος καταγωγής, αλλά και διαμονής επίσης, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ταυτότητας του ατόμου. Η χώρα, η πόλη, η γειτονιά είναι καθοριστικοί παράγοντες για τη δημιουργία της κοινωνικής του ταυτότητας. Η κοινωνική

⁹ Αιμιλία Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία, χωρίς να τη διδαχθούμε*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2021, σ. 46.

¹⁰ Αιμιλία Σαλβάνου, *ό.π.*, σσ. 50-51.

¹¹ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: Χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο», στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, επιμ. Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σσ. 273-275.

¹² Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, «Εισαγωγή - Μνημονικές παραμορφώσεις», στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμ., Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2016, σ. 25.

χωρική ταυτότητα συνδέεται, μέσα από εικόνες, και εμπειρίες, με σύμβολα του εκάστοτε τόπου¹³.

Οι επιτελέσεις της μνήμης, τα μνημεία, τα μουσεία, κτήρια ή δημόσιοι χώροι οι ονοματοδοσίες οδών και πλατειών, αποτελούν χωρικές εκφράσεις συλλογικής μνήμης, με σαφείς συμβολικές και ιδεολογικές αναφορές¹⁴. Υπάρχουν και άυλοι τρόποι διατήρησης της μνήμης, όπως οι τελετές, οι σωματικές συμπεριφορές και οι καθημερινές πρακτικές. Πρόκειται για διαδικασίες που επιτελούν τη μνήμη, με αποτέλεσμα να παραμένουν και εκείνοι ανοιχτοί στη λήθη, σε συνεχείς μεταβολές, ανακυκλώσεις και επανανοηματοδοτήσεις¹⁵.

Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας, η Μικρασιατική Καταστροφή και οι πρόσφυγες αποτελούν σημαντικά στοιχεία για τη διαμόρφωση της ιστορικής μνήμης στην Ελλάδα. Η μνήμη του μικρασιατικού ελληνισμού είναι διάχυτη στις ιστορίες των προσφύγων, στα ονόματα των παιδιών τους, στην τοπική κουζίνα τους, στις φωτογραφίες και στη μουσική τους, στην κοινότητα, στους προσφυγικούς συλλόγους, στις τελετουργίες και στις παραδόσεις τους¹⁶. Η Μικρασιατική Καταστροφή χρονικά τοποθετείται σε μια συγκυρία σημαντικών αλλαγών, μετά τους βαλκανικούς πολέμους και το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με τη διαμόρφωση εθνικών συνόρων, που διατηρήθηκαν λίγο πολύ αμετάβλητα και την ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα σε Ελλάδα-Τουρκία, την οποία επέβαλε η Συνθήκη της Λωζάννης. Οι περισσότεροι πρόσφυγες ήρθαν στην Ελλάδα χωρίς μέσα

¹³ Έλενα Μαμουλάκη, «Η διαχείριση της μνήμης και η πόλη, το παράδειγμα της Βαρκελώνης», στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμ. Σταύρος Σταυρίδης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 169.

¹⁴ Λουκάς Τριάντης, «Χωρικές πολιτικές της μνήμης και της λήθης στη μετασοσιαλιστική πόλη», Η περίπτωση των Τιράνων», στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμ., Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2016, σ. 61 και Δημήτρης Χ. Παπαδόπουλος, «Η άλλη κληρονομιά: μνήμη υλικότητα και τοπογραφία του εμφυλίου στην Πρέσπα», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ., Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη κ.ά., εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 172-173.

¹⁵ Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, «Εισαγωγή - Μνημονικές παραμορφώσεις», στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμ., Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2016, σ. 23.

¹⁶ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση τη προσφυγικής μνήμης το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2018, σ. 11.

βιοπορισμού, χωρίς περιουσιακά στοιχεία, προσπαθώντας να εγκατασταθούν σε ένα περιβάλλον φτωχό, δύσπιστο απέναντί τους, πολλές φορές και εχθρικό¹⁷.

Για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες οι αναμνήσεις και η χρήση της μνήμης είχαν μεγάλη σημασία, αν και αυτό συνέβαινε μάλλον σε διαφορετικό βαθμό για κάθε άτομο. Όμως για πολλούς αποτελούσαν μια πολύτιμη περιουσία, ίσως και η μοναδική, αφού ελάχιστοι είχαν καταφέρει να φέρουν κάποια υλικά αγαθά μαζί τους. Προσπάθησαν να χτίσουν ένα νέο τρόπο ζωής με καινούργιες συνθήκες, τονίζοντας το στοιχείο της συνέχειας¹⁸.

Το τραύμα, στο πέρασμα του 20ού αιώνα, αναδείχτηκε ως μια κεντρική έννοια στην ιστορία. Το τραύμα δεν είναι αυτό που μας πονά ή ένα πολύ δυσάρεστο γεγονός, ούτε ένα γεγονός που ανατρέπει την καθημερινότητα. Δεν είναι στιγμιαίο, αλλά έχει διάρκεια και ως κύριο χαρακτηριστικό έχει τη σιωπή, η οποία διαμορφώνει το πολιτισμικό πλαίσιο που λειτουργεί κάποιος¹⁹. Οι πόλεμοι, οι γενοκτονίες, οι ξεριζωμοί, κάθε είδους καταστροφή βιώθηκαν ως τραύματα. Το τραύμα εμπεριέχει την εμπειρία και τη μνήμη του τραύματος ή την απώθηση της μνήμης του. Ένα τέτοιο τραύμα ήταν και η Μικρασιατική Καταστροφή, που φαίνεται μάλιστα να επιμένει διαγενεακά²⁰. Η εγκατάσταση και η ένταξη των προσφύγων υπήρξε έργο με πρωτοφανείς διαστάσεις για τα δεδομένα του ελληνικού κράτους, που προσπάθησε να υλοποιήσει μέσα βέβαια από αρκετές καθυστερήσεις, αδικίες και αβλεψίες²¹.

Στην προσφυγική μνήμη, η σχέση του παρελθόντος με το παρόν, οι μνήμες, και οι εμπειρίες δεν υπάρχουν μόνο στον τρόπο που θυμούνται οι πρόσφυγες το παρελθόν, αλλά έχουν αποτυπωθεί και στον βιωμένο χώρο του παρόντος. Σε κάθε προσφυγικό συνοικισμό συγκεντρώνονταν συνήθως πρόσφυγες που προέρχονταν από την ίδια περιοχή της Μικράς Ασίας, στην περίπτωση των Ατταλειωτών, από επιλογή των προσφύγων. Έτσι οι ίδιοι οι

¹⁷ Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, επιμ., Αντώνης Λιάκος, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 191-192.

¹⁸ Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, επιμ. Ελιάννα Χουρμουζιάδου, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, σ. 60.

¹⁹ Αιμιλία Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία, χωρίς να τη διδαχθούμε*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2021, σ. 63.

²⁰ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007, σσ. 223-225.

²¹ Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, επιμ., Αντώνης Λιάκος, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 169.

συνοικισμοί αποτέλεσαν σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν. Η ίδια η ονομασία των συνοικισμών παρέπεμπε στις παλιές πατρίδες των προσφύγων είτε με την προσθήκη του «Νέου» όπως Νέα Σμύρνη, Νέα Ιωνία, Νέα Φιλαδέλφεια, είτε με την ονομασία του οικισμού με βάση του προστάτη Άγιου της κοινότητας. Ταυτόχρονα ο ίδιος ο συνοικισμός κτιζόταν με σταθερές αναφορές στον τόπο προέλευσης των κατοίκων²².

Όσον αφορά την περιοχή του Ασυρμάτου, διαπιστώνει κανείς σε μια βόλτα πως μπορεί να μην έχουν δοθεί ονοματοδοσίες οδών ή πλατειών που να παραπέμπουν στους Ατταλειώτες πρόσφυγες, τα ίδια τα σπίτια όμως, όπως και η πολυκατοικία του Ασυρμάτου, αποτελούν ένα ιδιαίτερο αστικό τοπίο, όπου η προσφυγική μνήμη είναι υπαρκτή. Μια περιοχή που από παραγκούπολη χρησιμοποιώντας τα ονόματα Ταχτά μαχαλάς και Ατταλιώτικα μετατράπηκε σε συνοικία με πέτρινα προσφυγικά σπίτια, τα οποία αποτελούν υλικά τεκμήρια της αποκατάστασης των προσφύγων από την Αττάλεια, διατηρώντας την ταυτότητα της γειτονιάς μέχρι σήμερα. Παράλληλα πολλά σπίτια προσφύγων έχουν πουληθεί, ενώ άλλα έχουν γίνει τουριστικά καταλύματα. Παρόλα αυτά είναι πολλοί πρόσφυγες 3ης και 4ης γενιάς που παραμένουν.

Επίσης ομάδες προφορικής ιστορίας, όπως η Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Πετραλώνων-Θησείου (ΟΠΙ-Πε-Θη) που ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 2020 από κατοίκους της περιοχής, έχουν ως σκοπό να διασώσουν την συλλογική μνήμη και να καταγράψουν τις ιστορίες των προσφύγων και της γειτονιάς. Συχνά διοργανώνουν με το πολιτιστικό σύλλογο Θρυαλίσ περιπάτους, ξεναγήσεις και ομιλίες όσον αφορά την περιοχή, αλλά και εκδηλώσεις όπου παρουσιάζουν μαρτυρίες κατοίκων, ηχογραφημένες συνεντεύξεις και ιστορικά αφιερώματα για την μετάβαση της περιοχής από τις παράγκες στα πέτρινα, συλλογικές κουζίνες για παλιούς και νέους κατοίκους να ανταμώσουν, ακόμα και προβολές της ταινίας του Αλέκου Αλεξανδράκη για να δουν οι νεότεροι την εικόνα που είχε η γειτονιά πριν τα πέτρινα σπίτια.

²² Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, επιμ. Ελιάνα Χουρμουζιάδου, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004), σσ. 36-38.

3. Το χρονικό της Μικρασιατικής Καταστροφής

Η υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (1920), διπλασίασε την έκταση της Ελλάδας, καθώς σύμφωνα με αυτή, η Θράκη θα ενσωματωνόταν στην Ελλάδα, όπως και η Ίμβρος και η Τένεδος. Η Σμύρνη και η γύρω περιοχή θα παρέμενε υπό οθωμανική κυριαρχία, αλλά τη διοίκησή της θα είχε η Ελλάδα για 5 έτη, μετά τη λήξη των οποίων θα γινόταν δημοψήφισμα. Έτσι, θα δημιουργούνταν η Ελλάδα «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», η επιτομή δηλαδή του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Η Συνθήκη όμως αυτή δεν επικυρώθηκε ποτέ. Οι όροι της Συνθήκης αφύπνισαν τον τουρκικό εθνικισμό και ενίσχυσαν την κυριαρχία του Κεμάλ ο οποίος ενισχυόταν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας²³.

Ο Ελληνισμός της Μ. Ασίας ήταν πάντα σημαντικό κομμάτι του ελληνικού έθνους, όμως βρισκόταν πολύ κοντά σε διοικητικά και στρατιωτικά κέντρα των Οθωμανών. Υπήρχαν ελληνορθόδοξες κοινότητες στη Μικρά Ασία, η εξέλιξή των οποίων ακολούθησε σε μεγάλο βαθμό την παράλληλη εθνική και εκπαιδευτική τροχιά του ελληνικού κράτους, παρόλο που δεν εντάχθηκαν ποτέ γεωγραφικά σε αυτό. Καθώς λοιπόν δεν εντάχθηκαν στον ελληνικό κράτος, αφέθηκαν λίγο ως πολύ στη μοίρα τους, ως το 1890, όταν ξεκίνησε μια πιο συστηματική παρέμβαση. Με χρηματοδότηση του ελληνικού κράτους, ανεγέρθηκαν σχολεία και στάλθηκαν δάσκαλοι στην περιοχή. Στόχος της προσπάθειας αυτής ήταν να μετατραπούν οι πληθυσμοί αυτοί σε κομμάτι του ελληνικού έθνους. Για μεγάλο διάστημα όμως ήταν εκτός των εθνικών σχεδίων του ελληνικού κράτος, το οποίο έδωσε το βάρος του στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο, όπου υπήρχαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί και οι Τούρκοι αποτελούσαν μικρές τοπικές μειονότητες²⁴.

Το θέμα του Μικρασιατικού Ελληνισμού απασχόλησε τον Ελευθέριο Βενιζέλο από την ανάληψη της εξουσίας της χώρας, καθώς η περιοχή εκεί συγκέντρωνε μεγάλη οικονομική δραστηριότητα. Υπήρξε σημαντικό σημείο της πολιτικής του, όπως επίσης και το μέσο με

²³ Άγγελος Συρίγος - Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2022, σσ. 92-93 και Λευτέρης Παπακώστας, *Η Μικρασιατική καταστροφή και το τέλος της Μεγάλης ιδέας: Από το θρίαμβο στο θρήνο*, εκδόσεις Αγγελάκη, Αθήνα 2022, σ. 147.

²⁴ Άγγελος Συρίγος - Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σσ. 23-24 και Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αιώνας –1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες– από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

το οποίο θα μπορούσε να ολοκληρώσει το όραμά του για ενοποίηση του Ελληνισμού, αλλά και την ολοκλήρωση της Μεγάλης Ιδέας, η οποία είχε ήδη αρχίσει να υλοποιείται από τις νίκες στους Βαλκανικούς Πολέμους²⁵. Τον Μάιο του 1919, ενώ οι Ιταλοί ήθελαν να επεκταθούν στη Μ. Ασία, ο Βενιζέλος βρήκε την μεγάλη ευκαιρία που αναζητούσε, στέλνοντας στρατό στην περιοχή εκείνη, κάνοντας την αρχή για την μικρασιατική εκστρατεία και τη διεκδίκηση της Σμύρνης²⁶.

Ο Μουσταφά Κεμάλ, αρνούμενος το διαμελισμό της χώρας του και την κατοχή της από συμμαχικά στρατεύματα, άσκησε επίδραση στους αξιωματικούς του στρατού και προσπάθησε να οργανώσει κίνημα εθνικής αντίστασης. Με τους κατάλληλους διπλωματικούς χειρισμούς πέτυχε να μεταστρέψει το αρνητικό διεθνές κλίμα, να εξασφαλίσει διεθνή υποστήριξη σε οικονομικά και στρατιωτικά μέσα. Παράλληλα ο Βενιζέλος βρέθηκε αντιμέτωπος με τραγικές εξελίξεις, οι οποίες οδήγησαν στην ολοκληρωτική καταστροφή του ίδιου, αλλά και της χώρας²⁷.

Η προκήρυξη των εκλογών το 1920 ήταν η κορύφωση του εθνικού διχασμού, δηλαδή της βαθιάς πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής σύγκρουσης που είχε ξεσπάσει στην Ελλάδα ήδη από την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αφορμή ήταν το δίλημμα με ποιο από τα δύο αντίπαλα μέρη θα συμμαχούσε η Ελλάδα στον πόλεμο, της Αντάντ που ήθελε ο Βενιζέλος ή των Κεντρικών Δυνάμεων που ήταν κοντά ο βασιλιάς Κωνσταντίνος λόγω νοοτροπίας²⁸. Η εκλογική ήττα του Βενιζέλου και η επιστροφή του Κωνσταντίνου, προκάλεσε τη δυσaréσκεια των Δυνάμεων της Αντάντ, αφού ο δεύτερος ήταν φιλικά προσκείμενος στην Γερμανία. Άλλαξαν τη στάση τους προς την Ελλάδα εκφράζοντας την έντονη διαφωνία τους και έκαναν ολοκληρωτική μεταστροφή στην εξωτερική τους πολιτική²⁹.

Παράλληλα η Γαλλία και η Ιταλία ενίσχυσαν τους Τούρκους με στρατιωτικό οπλισμό. Οι ελληνικές πολεμικές επιχειρήσεις συνεχίστηκαν αμείωτες σε όλη τη διάρκεια του 1921,

²⁵ Λευτέρης Παπακώστας, *Η Μικρασιατική καταστροφή και το τέλος της Μεγάλης ιδέας: Από το θρίαμβο στο θρήνο*, εκδόσεις Αγγελάκη, Αθήνα 2022, σ. 87.

²⁶ Άγγελος Συρίγος - Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022, σ. 78.

²⁷ Λευτέρης Παπακώστας, *ό.π.*, σσ. 119, 127.

²⁸ Λευτέρης Παπακώστας, *ό.π.*, σ. 157.

²⁹ Λευτέρης Παπακώστας, *ό.π.*, σ. 181.

καθώς ο στόχος για τη Μεγάλη Ιδέα περίμενε σταθερός, παρά την ήττα της ελληνικής διπλωματίας³⁰. Η Τουρκία διαπίστωσε ότι η νίκη του ελληνικού στρατού ήταν αδύνατη και ζήτησε εκκένωση της περιοχής που κατείχε η Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση τότε αποφάσισε την αυτονόμηση της περιοχής της Σμύρνης, όπου η ανακήρυξη της έγινε στις 17 Ιουλίου 1922 για να μην επικρατήσει η υπόνοια πως η Ελλάδα εγκαταλείπει τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας³¹.

Τον Αύγουστο του 1922 ξεκίνησε η επίθεση των τούρκων και ο αιφνιδιασμός του ελληνικού στρατού, ο οποίος δεν μπόρεσε να ανταπεξέλθει και άρχισε να οπισθοχωρεί προς την Σμύρνη μαζί με ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού και άλλων μειονοτήτων, προσπαθώντας ανάμεσα στους διωγμούς και τις σφαγές από τους Τούρκους, να σωθούν. Στις 27 Αυγούστου ξεκίνησε η οριστική κατάληψη της Σμύρνης από τους Τούρκους με βιαιοπραγίες, σφαγές και λεηλασίες, με δεκάδες πρόσφυγες να ψάχνουν τρόπους να γλυτώσουν και να φύγουν προς την Ελλάδα³². Οι εικόνες της σφαγής και του πόνου ήταν τόσο έντονες, που συμπυκνώνουν, ακόμα και έναν αιώνα αργότερα, τη μνήμη της Καταστροφής. Έχουν αποτυπωθεί έντονα στις προφορικές μαρτυρίες των προσφύγων, αλλά και στη σχετική λογοτεχνία.

Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία και τη συνθήκη των Μουδανιών το Σεπτέμβριο του 1922, δόθηκε προθεσμία ενός μήνα στους κατοίκους της ανατολικής Θράκης να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Ένα τμήμα του ελληνικού Μετώπου κατέφυγε στα λιμάνια της Σαμψούντας, της Κερασούντας και αλλού προκειμένου να επιβιβασθεί σε πλοία για την Ελλάδα³³. Επίσης προέβλεπε να γίνει νέα συνεδρίαση για να παρουσιαστεί νέα συνθήκη τον Ιανουάριο του 1923 στη Λωζάννη. Εκεί αποφασίστηκε η ανατολική Θράκη, η Ίμβρος και η Τένεδος να επιστρέψουν στην Τουρκία, ενώ συμφωνήθηκε και η αποστρατικοποίηση των ελληνικών νησιών, που ήταν απέναντι από τις ακτές της Τουρκίας. Αποφασίστηκε επίσης η ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα σε Ελλάδα-Τουρκία,

³⁰ Λευτέρης Παπακώστας, *Η Μικρασιατική καταστροφή και το τέλος της Μεγάλης ιδέας: Από το θρίαμβο στο θρήνο*, εκδόσεις Αγγελάκη, Αθήνα 2022, σσ. 183, 186, 188.

³¹ Λευτέρης Παπακώστας, *ό.π.*, σ. 238.

³² Λευτέρης Παπακώστας, *ό.π.*, σσ. 260, 286-289.

³³ Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες: η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 79.

εξαιρώντας μόνο τους πληθυσμούς της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου από τη μεριά της Τουρκίας και τους μουσουλμάνους της δυτικής Θράκης από τη μεριά της Ελλάδας³⁴. Από τα εδάφη που κατείχε η Ελλάδα με τη Συνθήκη των Σεβρών, έμεινε μόνο η Δυτική Θράκη, ενώ ο ελληνικός πληθυσμός έξω από το ελληνικό κράτος περιορίστηκε, δίνοντας τέλος στη Μεγάλη Ιδέα. Προτεραιότητα πλέον είχε η διασφάλιση των ορίων του κράτους και η αποκατάσταση των χιλιάδων προσφύγων. Στην Τουρκία πλέον διασφαλίστηκε η Μ. Ασία ως τουρκικό έδαφος³⁵.

Η ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν οριστική και αμετάκλητη απόφαση της συνθήκης της Λωζάννης, δεν περιλάμβανε τη συγκατάθεση των ίδιων των προσφύγων, αλλά των δύο κρατών, τα οποία τους αντάλλαξαν χωρίς να ερωτηθούν, ενώ πολλοί από αυτούς πίστευαν ότι ο διωγμός τους ήταν προσωρινός. Το ελληνικό κράτος όμως συμφώνησε στην ανταλλαγή ως γεγονός τετελεσμένο, ενώ πίστευε πως η αναχώρηση των μουσουλμάνων θα βοηθούσε ώστε να αποκατασταθούν οι νεοφερμένοι³⁶.

³⁴ Θάνος Μ. Βερεμής, *Μικρή ιστορία της Μικρασιατικής καταστροφής*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022, σσ. 94-96, 100.

³⁵ Άγγελος Συρίγος - Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022, σ. 241.

³⁶ Θάνος Μ. Βερεμής, *ό.π.*, σ. 98.

4. Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα

Η Μικρασιατική Καταστροφή και η ανταλλαγή των πληθυσμών με την συνθήκη της Λωζάννης ανάμεσα σε Ελλάδα-Τουρκία καθόρισαν την εσωτερική, οικονομική, κοινωνική και πολιτική εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους. Υπήρξε καταλυτική για τη μνήμη του ελληνικού λαού και ιδιαίτερα των προσφύγων που ήρθαν εδώ από τη Μ. Ασία και είχαν τη θύμηση της ζωής που έζησαν μέχρι τότε και τη νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες³⁷. Όταν ήρθαν οι πρόσφυγες το 1922 στην Ελλάδα υπήρχε η ελπίδα πως αυτή η μετακίνηση θα ήταν προσωρινή, γρήγορα όμως αποδείχθηκε το αντίθετο με τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της συνθήκης της Λωζάννης. Αντικατόπτριζε όμως και μια προσπάθεια των νικητών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου να απαλλαγούν από πολυεθνικές κοινωνίες και να δημιουργήσουν εθνικά ομογενή κράτη. Η πολιτική αυτή στην Ελλάδα δρομολογήθηκε μέσα από την δυναμική του βενιζελισμού³⁸.

Η μονιμότητα των προσφύγων ήταν για τους ντόπιους η ματαίωση της Μεγάλης Ιδέας και για τους πρόσφυγες το τέλος της ελπίδας ότι θα γύριζαν πίσω στα σπίτια τους και ότι η παραμονή τους στην Ελλάδα ήταν προσωρινή. Όμως φάνηκε και κάτι ακόμα. Οι Έλληνες ήταν περισσότερο πρόθυμοι να ελευθερώσουν τους «αλύτρωτους αδελφούς» και τα εδάφη τους, δεν ήταν πρόθυμοι όμως να μοιραστούν μαζί τους το έδαφος του μικρού ελληνικού κράτους. Όσοι ήρθαν πρόσφυγες δεν αντιμετωπίστηκαν με συμπάθεια, ως «ξεριζωμένοι αδελφοί», ούτε καν με αδιαφορία. Υπήρχαν πολύ έντονα αντιπροσφυγικά αισθήματα, τα οποία επιδεικνύονταν παίρνοντας διάφορες μορφές που ξεκινούσαν από την περιθωριοποίηση, μέχρι την ανοιχτή εχθρότητα. Αυτό συνέβη εξαιτίας των οικονομικών και πολιτικών επιπτώσεων της παρουσίας προσφύγων, οι οποίοι θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τις κακουχίες που είχαν υποστεί οι Έλληνες στη διάρκεια τους δεκαετούς πολέμου και για την καταστροφή³⁹.

³⁷ Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, επιμ., Αντώνης Λιάκος, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 168.

³⁸ Δημήτρης Μπαλαμπανίδης και Κυριάκος Σούμπας, «Η εγκατάσταση των “ανταλλάξιμων” προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο: Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά, κ.ά., εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 35.

³⁹ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση τη προσφυγικής μνήμης το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2018, σσ. 51-53.

Φτάνοντας στην Ελλάδα οι πρόσφυγες αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες, οπότε άρχισαν να δημιουργούνται προσφυγικοί σύλλογοι, για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που σχετίζονταν με την εγκατάσταση, τον εντοπισμό αγνοουμένων, ή των συντοπιτών που είχαν καταλήξει σε διαφορετικά μέρη της Ελλάδας ή την έκδοση προσφυγικών πιστοποιητικών. Αναμείχθηκαν ενεργά στη διαδικασία διεκδίκησης τόπων εγκατάστασης και δικαιωμάτων για τους πρόσφυγες, για την ανακούφιση και την εξασφάλιση των προσφύγων τον πρώτο καιρό τους στην Ελλάδα⁴⁰.

4.1 Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα

Ήδη από το 1917 είχε ιδρυθεί στην Ελλάδα το υπουργείο Περιθάλψεως, ως μηχανισμός αντιμετώπισης της προσφυγικής κατάστασης. Οργάνωναν την υποδοχή, την περίθαλψη και την ανακούφιση χιλιάδων προσφύγων, αφού υπήρχαν πολλά προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσουν από ασθένειες μέχρι εύρεση κατοικίας με την μίσθωση κατοίκων και την αξιοποίηση δημόσιων οικημάτων⁴¹. Η ελληνική κυβέρνηση ανέλαβε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που συνεπαγόταν η δραματική αύξηση του πληθυσμού κατά 25%, με ένα κρίσιμο πρόβλημα οι κίνδυνοι για τη δημόσια υγεία, με διεθνείς και ελληνικές οργανώσεις να επωμίζονται την υγειονομική περίθαλψη⁴².

Οι πρόσφυγες έφταναν σε υπερπλήρη πλοία τα οποία ήταν συχνά μολυσμένα από επιδημίες και έπρεπε να μείνουν σε καραντίνα. Οι αρχές με τη βοήθεια του Ερυθρού Σταυρού και αμερικανικών φιλανθρωπικών οργανώσεων, όπως η Near East Relief, εγκατέστησαν τους πρόσφυγες σε σκηνές, οι οποίες τοποθετήθηκαν σε διάφορους χώρους, όπως σχολεία, εκκλησίες, θέατρα κ.ά. Κατέλυσαν ακόμα και τα σπίτια ντόπιων, εγκαθιστώντας πρόσφυγες σε διαθέσιμα δωμάτια⁴³.

⁴⁰ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση τη προσφυγικής μνήμης το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2018, σ. 117.

⁴¹ Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, επιμ., Αντώνης Λιάκος, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 136.

⁴² Δημήτρης Μπαλαμπανίδης και Κυριάκος Σούμπας, «Η εγκατάσταση των “ανταλλάξιμων” προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο: Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά, κ.ά., εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 37.

⁴³ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019, σ. 125.

Το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε το προσφυγικό πρόβλημα αρχικά μέσα από αυτούς τους προσωρινούς καταυλισμούς άμεσης ανάγκης και μετέπειτα μέσα από μια πολιτική εγκαταστάσεων. Αυτοί οι προσωρινοί καταυλισμοί βρίσκονταν συνήθως κοντά στις πύλες εισόδου των προσφύγων. Πολλοί από τους προσωρινούς καταυλισμούς, γύρω από τις πόλεις, εξελίχθηκαν σε μόνιμες εγκαταστάσεις με κακοχτισμένους και πυκνοκατοικημένους «συννοικισμούς» που απέδιδαν μια ιδιαίτερη ταυτότητα στους κατοίκους τους⁴⁴. Το κοινωνικό πρόβλημα ήταν σοβαρό και η χώρα ήταν ήδη αποσταθεροποιημένη και οικονομικά κατεστραμμένη από τους πολέμους, δεν μπορούσε μόνη της να αντιμετωπίσει την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί με την έλευση των προσφύγων. Χρειάστηκε η παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ)⁴⁵.

Η αποκατάσταση –αγροτική ή αστική– των προσφύγων, που στην πλειονότητά τους ήταν αποστερημένοι από κάθε περιουσιακό στοιχείο, θεωρήθηκε ιδιαίτερα κρίσιμο, από πολιτική και κοινωνική άποψη, έργο⁴⁶. Η ΚΤΕ δημιούργησε την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) που είχε ως στόχο τη μόνιμη αποκατάσταση των προσφύγων και η ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία και οικονομία⁴⁷.

Η σύναψη τριών δανείων συνολικού ύψους 25.000.000 λιρών Αγγλίας υπήρξε ο οικονομικός πυλώνας της προσφυγικής αποκατάστασης, όπου μαζί με την δέσμευση του ελληνικού δημοσίου για την παραχώρηση εκτάσεων στην ΕΑΠ, βοήθησαν στην αγροτική αποκατάσταση⁴⁸. Από το 1924 η ΕΑΠ άρχισε να δραστηριοποιείται και στον τομέα της αστικής αποκατάστασης κατασκευάζοντας 27.610 κατοικίες σε 118 συννοικισμούς σε όλη την Ελλάδα. Το 1930 η ΕΑΠ διαλύθηκε⁴⁹.

⁴⁴ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019, σ. 126.

⁴⁵ Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, επιμ., Αντώνης Λιάκος, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 132-140.

⁴⁶ Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Προσφυγικό Ζήτημα. Η Αποκατάσταση 1922-1930», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 102.

⁴⁷ Δημήτρης Μπαλαμπανίδης και Κυριάκος Σούμπας, «Η εγκατάσταση των “ανταλλάξιμων” προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο: Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά, κ.ά., εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 42.

⁴⁸ Κώστας Κατσάπης, *ό.π.*, σ. 142.

⁴⁹ Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 90.

4.2 Η προσφυγική αποκατάσταση

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων αρχικά έριξε όλο της το βάρος στην αγροτική αποκατάσταση, η οποία θεωρούσε πως μπορεί να επιτευχθεί πιο γρήγορα και οικονομικότερα, σε σχέση με την αστική αποκατάσταση στις πόλεις. Έτσι πέτυχε τη δημιουργία αγροτικών οικισμών στην επαρχία, όπου εγκαταστάθηκαν σε αυτούς προσφυγικές οικογένειες. Εδάφη από απαλλοτριώσεις, εδάφη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, κτήματα δημοσίου, κτήματα Βουλγάρων μεταναστών που είχαν φύγει με τη Συνθήκη του Νεϊγύ, εκτάσεις άλλου είδους (για παράδειγμα μοναστηριακές, κοινοτικές), θα φρόντιζαν για την καλύτερευση της ζωής των προσφύγων⁵⁰.

Η αγροτική αποκατάσταση περιλάμβανε την παραχώρηση γεωργικού κλήρου και κατοικίας, τον εφοδιασμό των αγροτών με ζώα, σπόρους, λιπάσματα, εργαλεία και την παροχή χρηματικού ποσού για την συντήρηση της οικογένειας ως την πρώτη σοδειά. Όλα τα παραπάνω χρεώνονταν στους αγρότες, οι οποίοι τα εξοφλούσαν σταδιακά. Οι πρόσφυγες καλλιεργήσαν φυτά ελάχιστα ή καθόλου καλλιεργούμενα ως τότε, όπως καπνός, βαμβάκι, σουλτανίνα, φρούτα και λαχανικά, κτηνοτροφικά φυτά και αναπτύχθηκε η δενδροκομία. Νέες καλλιεργητικές μέθοδοι εφαρμόστηκαν και διαδόθηκε η χρήση σύγχρονων εργαλείων και μηχανημάτων. Αναπτύχθηκε και η οικιακή κτηνοτροφία, η πτηνοτροφία, η σηροτροφία και η αλιεία. Όσο όμως και να έδωσε έμφαση η ΕΑΠ την αγροτική αποκατάσταση, μεγάλο ποσοστό των προσφύγων αναζήτησε την εγκατάσταση στις πόλεις⁵¹.

Το 60% των προσφύγων εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, στον Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη, όπου υπήρχε η δυνατότητα να στεγαστούν σε δημόσια και επιταγμένα κτίρια και πίστευαν πως θα είχαν περισσότερες ευκαιρίες να βρουν εργασία. Ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων κατάφεραν να φέρουν μαζί τους χρήματα, όποτε μπόρεσαν

⁵⁰ Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 89 και Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, επιμ., Αντώνης Λιάκος, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2011, σ. 142.

⁵¹ Γιώργος Γιαννακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 96-97.

να νοικιάσουν ή να αγοράσουν σπίτια. Αρκετοί όμως ήταν και αυτοί δεν είχαν μια τέτοια δυνατότητα⁵².

Η ΕΑΠ και άλλοι κρατικοί φορείς ανέλαβαν να χτίσουν προσφυγικούς οικισμούς, όμως δεν έφταναν να στεγάσουν το σύνολο των προσφύγων. Έτσι οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες κατέλαβαν γη στην οποία έστησαν σκηνές ή κατασκεύασαν παράγκες, τα «παραπήγματα» που χρησιμοποιούνταν έως τη δεκαετία του 1950 ή δημιούργησαν «συνοικισμούς». Στην αρχική μορφή των οικισμών αυτών, η ύδρευση και οι χώροι υγιεινής ήταν κοινόχρηστα για πολλές οικογένειες. Είχαν όμως τη δική τους οργάνωση, όπως συλλόγους για τη διεκδίκηση ύδρευσης, αποχέτευσης, ηλεκτρισμού κ.α. Τους οικισμούς αυτούς οι πρόσφυγες τους μετέτρεψαν σε μνημειακά απεικονίσματα των χαμένων τους πατρίδων. Σε κάθε συνοικία συχνά υπήρχε η εκκλησία του προστάτη αγίου της γενέθλιας πόλης και συνήθως οι πρόσφυγες, μαζί με τα λιγοστά υπάρχοντά τους είχαν διασώσει ιερά κειμήλια και εικόνες⁵³.

Η πρόσβαση του μεγαλύτερου όμως κομματιού του προσφυγικού πληθυσμού στην κατοικία πραγματοποιήθηκε μέσω της αυτοστέγασης, με την ανοχή του κράτους απέναντι στην αυθαίρετη δόμηση και στην κατάληψη γης, γιατί με αυτόν τον τρόπο απαλλάχθηκε από το οικονομικό κόστος της στέγασης ενός τόσο μεγάλου πληθυσμού και το πολιτικό κόστος των κοινωνικών αναταραχών που θα μπορούσαν να προκύψουν σε διαφορετική περίπτωση⁵⁴. Υπό την πίεση της στέγασης το κράτος επέτρεψε, την αυθαίρετη δόμηση σε περιαστική γη, εκτός σχεδίου πόλεων. Γύρω από τις πόλεις άνησαν οι αυθαίρετοι συνοικισμοί και κατά κάποιον τρόπο, με τις εκ των υστέρων νομιμοποιήσεις, η αυθαίρετη δόμηση κανονικοποιήθηκε δημιουργώντας το σχήμα των περισσότερων σύγχρονων πόλεων⁵⁵.

⁵² Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Προσφυγικό Ζήτημα. Η Αποκατάσταση 1922-1930», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 112.

⁵³ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019, σ. 128.

⁵⁴ Δημήτρης Μπαλαμπανίδης και Κυριάκος Σούμπας, «Η εγκατάσταση των “ανταλλάξιμων” προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο: Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά, κ.ά., εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 46.

⁵⁵ Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 166.

Συνολικά από το 1920-1928 σχηματίστηκαν 20 προάστια, μερικά από τα οποία είχαν προσωρινό χαρακτήρα, αφού επρόκειτο για περιφερειακούς προσφυγικούς συνοικισμούς, σε πρόχειρες και αυτοσχέδιες αυθαίρετες κατασκευές. Οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε οικισμούς που οικοδόμησαν μόνοι τους, είτε νόμιμα μέσω της αυτοστέγασης είτε παράνομα μέσω της αυθαίρετης δόμησης σε εκτός σχεδίου πόλεως περιοχές και στη συνέχεια απέκτησαν πιο μόνιμο χαρακτήρα. Η ανάπτυξη της πόλης μέσω της σταδιακής ενσωμάτωσης αγροτικών εκτάσεων οι οποίες οικοπεδοποιούνταν και χτίζονταν αυθαίρετα ήταν σύνηθες φαινόμενο⁵⁶.

Στην Αθήνα και στο Πειραιά δημιουργήθηκαν 46 προσφυγικοί συνοικισμοί (12 μεγαλύτεροι και 34 μικρότεροι) σε ακατοίκητες περιοχές στην περίμετρο των δύο πόλεων, οι οποίες με τα χρόνια ενώθηκαν. Μέχρι το 1930 δημιουργήθηκαν οι οικισμοί του Υμηττού και του Ταύρου, του Ασυρμάτου, των λεωφόρων Συγγρού και Αλεξάνδρας, της Νίκαιας, της Δραπετσώνας, του Ελληνικού, Δουργουτίου, Κοκκινιάς, Νέας Σμύρνης, Νέας Φιλαδέλφειας κτλ. Οι περιοχές αυτές ήταν γνωστές ως προσφυγικά. Η ύπαρξη αυτών των «προσφυγικών» αποτελεί μαρτυρία της υποχρεωτικής ανταλλαγής μειονοτικών πληθυσμών με βάση τη Συνθήκη της Λωζάννης⁵⁷.

Η χωροθέτηση των προσφυγικών οικισμών και η απόσταση τους από τον αρχικό πυρήνα των πόλεων δημιούργησε προβλήματα ασυνέχειας και προσαρμογής των νέων οικισμών προς τον υπάρχοντα αστικό ιστό και προσέδωσε στη νεοελληνική πόλη το χαρακτήρα προσφυγούπολης, που διατηρήθηκε και στις επόμενες δεκαετίες. Οι αυτοσχέδιοι αυτοί συνοικισμοί περιλάμβαναν πρόχειρες κατοικίες, παράγκες, χαμόσπιτα και τρώγλες. Μέχρι το 1950 υπήρχαν σημαντικές ελλείψεις σε πολλούς προσφυγικούς οικισμούς και ο

⁵⁶ Παρασκευή Καπώλη, «Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1950-1970)» διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014, σσ. 94-95 και Δημήτρης Μπαλαμπανίδης και Κυριάκος Σούμπας, «Η εγκατάσταση των “ανταλλάξιμων” προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο: Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά, κ.ά., εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 45.

⁵⁷ Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, επιμ. Ελιάνα Χουρμουζιάδου, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004, σσ. 36-38.

συνωστισμός περιόριζαν σε ασφυκτικό βαθμό τον ελάχιστο ζωτικό χώρο που είχε αρχικά δοθεί στην κάθε οικογένεια⁵⁸.

Η ΕΑΠ ενθάρρυνε την εγκατάσταση βιομηχανιών σε συνοικισμούς με σκοπό την μείωση της ανεργίας. Επρόκειτο για βιοτεχνικές μονάδες που ενισχύθηκαν από το κράτος, την ΕΑΠ ή και την ΕΤΕ με κοινωνικά και όχι αναπτυξιακά κριτήρια. Καινούργιοι βιομηχανικοί-βιοτεχνικοί κλάδοι αναπτύχθηκαν όπως η ταπητουργία, μεταξουργία, κατασκευή πλαστικών, βυρσοδεψία και δόθηκε νέα ώθηση στην κλωστοϋφαντουργία και τη βιοτεχνία ειδών διατροφής. Άνθιση γνώρισε τέλος και η βιομηχανία οικοδομικών υλικών⁵⁹.

Στις προσφυγικές συνοικίες, ιδιαίτερα στον άξονα του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου ιδρύθηκαν μεγάλα υφαντουργικά εργοστάσια και ταπητουργίες που απορροφούσαν μέρος του προσφυγικού πληθυσμού, κυρίως τις γυναίκες. Ο συνδυασμός της επέκτασης της εσωτερικής αγοράς, της ανάγκης ανοικοδόμησης, των φτηνών ημερομισθίων, της δανειοδότησης των πολιτών προκάλεσε μια μικρή βιομηχανική ανάπτυξη, μέσα σε έξι χρόνια από την έλευση των προσφύγων. Το βιομηχανικό τοπίο στην Ελλάδα περιλάμβανε μικρο-εργαστήρια και μικρο-επιχειρήσεις, ενώ ανάμεσά τους υπήρχαν λίγες μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις με εκατοντάδες εργάτες. Η ανάπτυξη βασιζόταν κυρίως στα χαμηλά ημερομίσθια και ελάχιστα στην ανανέωση του βιομηχανικού εξοπλισμού⁶⁰.

Οι πρόσφυγες που ήρθαν από την Μικρά Ασία στην Ελλάδα, εκτός από τις αναμνήσεις, τις συνήθειες και τα έθιμά τους, έφεραν μαζί και την τέχνη τους. Πολλοί ήταν οι πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε τέτοιες περιοχές με βιομηχανίες, ώστε να βρουν πιο εύκολα δουλειά⁶¹. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν και οι πρόσφυγες στον Ασύρματο, οι όποιοι φαίνεται πως εγκαταστάθηκαν εκεί, διότι εκτός από άλλες δουλειές μπορούσαν να δουλέψουν και στα σφαγεία του Ταύρου, και στο εργοστάσιο του Πουλόπουλου και στο κοντινό φωταέριο.

⁵⁸ Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Προσφυγικό Ζήτημα. Η Αποκατάσταση 1922-1930», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 114-115.

⁵⁹ Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 96-97.

⁶⁰ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019, σ. 129.

⁶¹ Λίτσα Μιχελή, *Η Αθήνα σε τόνους ελάσσονες*, επιμ. Νίκος Χ. Λαγκαδινός, εκδόσεις Δρόμους, Αθήνα 1987, σ. 19.

5. Το παράδειγμα των Ατταλειωτών προσφύγων.

Πώς από Ταχτά Μαχαλάς, ο Ασύρματος, μεταμορφώθηκε στη γειτονιά που είναι σήμερα

Η έρευνα για τους Ατταλειώτες πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή οδήγησε σε δύο βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν για την συγγραφή αυτού του κεφαλαίου, που γράφτηκαν από δυο ανθρώπους. Ο ένας ήταν ο ίδιος πρόσφυγας, ερχόμενος στην Ελλάδα το 1922 στη νεαρή ηλικία των 17 ετών και η δεύτερη ανήκει στην τρίτη γενιά Ατταλειωτών, απόγονος των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν από την Αττάλεια και έζησαν στον Ασύρματο. Τα βιβλία που κυρίως μελετήθηκαν είναι του Γιώργου Πεχλιβανίδη και της Άννας Νιγδέλη.

Ο Γιώργος Πεχλιβανίδης ήταν 17 χρονών όταν έφυγε από την Αττάλεια μετά τον ξεριζωμό τους, έχοντας μνήμη και αναμνήσεις από τη γενέτειρά του. Αποφάσισε λοιπόν γι' αυτό το λόγο, όπως αναφέρει ο ίδιος στον πρόλογο των βιβλίων του, να συγκεντρώσει όλες τις αναμνήσεις που έχει για την Αττάλεια, για να θυμηθούν οι παλαιότεροι, όσοι ζούσαν μέχρι τότε, και να γνωρίσουν οι νεότεροι Ατταλειώτες και οι απόγονοί τους. Μέσα στο δίτομο *Αττάλεια και Ατταλειώτες* που έκδωσε με δική του δαπάνη, αφιερωμένο στους γονείς του Παντελή και Αγγελική και τον διανέμει δωρεάν στους συγγενείς και φίλους-συμπατριώτες του, αναφέρει με λεπτομέρειες για τη ζωή στην Αττάλεια πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο ίδιος στο εξώφυλλο του βιβλίου δίνει το όνομα του: Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης Ατταλειώτης, τονίζοντας την καταγωγή του. Παρουσιάζει τη γεωγραφία της περιοχής, την οργάνωση της κοινωνίας και ιδιαίτερα της κοινότητας των Ελλήνων Ατταλειωτών. Παρουσιάζει στοιχεία και ιστορίες ανθρώπων που γνώρισε, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί στις διασκεδάσεις, τον πολιτισμό, στα ήθη και τα έθιμα των Ατταλειωτών. Μέσα από το βιβλίο του αντλούνται πληροφορίες για τον διωγμό και τον ερχομό τους στην Ελλάδα⁶².

Η Άννα Νιγδέλη είναι Ατταλειώτισσα τρίτης γενιάς η οποία μεγάλωσε στον οικισμό του Ασυρμάτου στις παρυφές του Φιλοπάππου. Γεννήθηκε εκεί το 1947. Είναι πτυχιούχος Ελληνικής και Αγγλικής Φιλολογίας, ιστορικός-αρχαιολόγος. Οι μεταπτυχιακές σπουδές

⁶² Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τόμ. Α', εκδόσεις Ατλαντίς – Μ. Πεχλιβανίδης & Σία, Αθήνα 1989, σ. VI.

της ήταν στα τμήματα Θεολογίας και Φιλολογίας του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου σε συνεργασία με το τμήμα της Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Η διπλωματική της εργασία είχε ως θέμα την Αττάλεια και φέρει τον τίτλο «Η ορθόδοξη γυναίκα στην κοινωνία της Αττάλειας». Σύμφωνα με την ίδια βίωσε τη φτώχεια, αλλά και τις μεταπολεμικές συνέπειες του 1940. Παρακολουθούσε τον συνεχόμενο αγώνα επιβίωσης των προσφύγων Ατταλειωτών του 1922 και τις προσπάθειές τους να μετατρέψουν τον αρχικό καταυλισμό σε συνοικισμό κατάλληλο για διαβίωση. Κατέγραψε στο βιβλίο της «Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς» το οδοιπορικό τους από τον ξεριζωμό μέχρι την εγκατάστασή τους στον Ασύρματο. Τις περισσότερες πληροφορίες του βιβλίου τις άντλησε από μαρτυρίες Ελλήνων Μικρασιατών που γεννήθηκαν στην Αττάλεια λίγο πριν ή λίγο μετά το διωγμό. Μία από αυτούς τους πρόσφυγες είναι και η μητέρα της, Πελαγία Ροδοστόγλου, στην οποία μάλιστα αφιερώνει και το βιβλίο της, καθώς και στον πατέρα της Παναγιώτη Νιγδέλη. Αξιοσημείωτη η αναφορά της στην μέρα που οι γονείς της έλαβαν τελικά το πολυπόθητο πέτρινο σπίτι και η περιγραφή των συναισθημάτων τους. Αυτοί οι πρόσφυγες άκουγαν από τους γονείς τους τι συνέβαινε τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα στη Μικρά Ασία, έτσι παρόλο που δεν είναι πρωτογενές υλικό είναι αξιόπιστο. Μετέδωσαν στα παιδιά τους τον τρόπο που ζούσαν, τα ήθη και έθιμα που ακολουθούσαν, καθώς επίσης και την ατταλειώτικη νοοτροπία που τους χαρακτήριζε. Αυτά τα παιδιά με τη σειρά τους τα κληροδότησαν στις μετέπειτα γενιές⁶³.

5.1 Η ζωή των Ελλήνων Ατταλειωτών πριν την Μικρασιατική Καταστροφή στην Αττάλεια

Η Αττάλεια βρίσκεται στη νότια πλευρά της Μικράς Ασίας και ήταν ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της Μικρασιατικής Τουρκίας. Χτίστηκε το 158 π.Χ. από τον βασιλιά Άτταλο ο Β΄ τον Φιλαδελφέα της Περγάμου, που ήταν ένα από τα βασίλεια που δημιουργήθηκαν από τους διαδόχους του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Όλη η πόλη και οι γύρω περιοχές πέρασαν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και μετέπειτα στη Βυζαντινή με ιδιαίτερα πλούσιο εμπόριο και ναυτιλία. Μπορεί σήμερα ο συνοικισμός «Περικλέους», ο οποίος δημιουργήθηκε στα Άνω Πετράλωνα στην περιοχή του Ασυρμάτου για να στεγάσει

⁶³ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956)*. Από *Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 5, 21-22, 284.

πρόσφυγες, στις αρχές του 20ού αιώνα, από την Αττάλεια μετά την Μικρασιατική καταστροφή να μην έχει ονοματοδοσία δρόμων ή πλατείας, όπως θα δούμε παρακάτω που να παραπέμπει στους Ατταλειώτες, αλλά εκεί κοντά στο Μοναστηράκι, υπάρχει η Στοά στην αγορά της Παλιάς Αθήνας που φέρει το όνομα του Αττάλου του Β΄ μια μικρή αναφορά που συνδέεται με τους Ατταλειώτες και λίγοι γνωρίζουν⁶⁴. Η Αττάλεια είναι ωραίο παραθαλάσσιο μέρος. Μια ανθούσα παράλια πόλη στο νότιο τμήμα της Μικράς Ασίας στην περιοχή της Αρχαίας Σήμερα ονομάζεται «Ριβιέρα της Ανατολής». Έχει καταρράκτες, νερά, ατελείωτα δάση. Οι Ατταλειώτες ζούσαν αρμονικά με τους Τούρκους, χωρίς κανένα πρόβλημα. Μέχρι και αυγά βάφανε το Πάσχα κόκκινα⁶⁵.

Στις αρχές του 20ού αιώνα πριν την Μικρασιατική Καταστροφή, είχε 45.000 κατοίκους, συμπεριλαμβανομένων 13.000 μελών τις ελληνορθόδοξης κοινότητας. Στις αρχές του 20ού αιώνα η κοινότητα ήταν οργανωμένη, είχε Δημογεροντία και κανονισμό, και κατοικούσε σε δικούς της μαχαλάδες. Στην πόλη υπήρχαν επίσης πέντε ορθόδοξες εκκλησίες. Είχε σχολεία, πτωχοκομείο, νοσοκομείο και γηροκομείο, ενώ διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη με αναγνωστήριο, αλλά και μουσική μπάντα με την ονομασία «Ορφέας». Υπό την διεύθυνση της Δημογεροντίας λειτουργούσαν στην κοινότητα γραμματεία, συμβολαιογραφείο και σχολεία, όπως το Παρθεναγωγείο και την Αστική Σχολή της Αττάλειας, με τη φοίτηση να είναι δωρεάν και να γίνεται σε αυτά τα σχολεία και η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και ιστορίας. Όμως η εκπαίδευση δεν ήταν υποχρεωτική. Οι περισσότεροι πρόσφυγες άλλωστε ήταν τουρκόφωνοι, αφού στην Παμφυλία οι χριστιανοί κάτοικοι ήταν καραμανλήδες σε μεγάλο ποσοστό, διατήρησαν δηλαδή τη θρησκεία τους, αλλά μιλούσαν τούρκικα ως μητρική γλώσσα, γιατί αυτή τη γλώσσα χρησιμοποιούσαν στην καθημερινότητά τους και την έγραφαν με ελληνικούς χαρακτήρες. Τα παιδιά από πιο εύπορες οικογένειες πήγαιναν σχολείο, μαζί βέβαια με τα παιδιά από τη λαϊκή τάξη, τα οποία είχαν έφεση στα γράμματα. Τα αγόρια βοηθούσαν

⁶⁴ Άννα Π. Νυδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956)*. Από *Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 283-284 και Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τόμ. Α΄, εκδόσεις Ατλαντίς – Μ. Πεχλιβανίδης & Σία, Αθήνα 1989, σσ. 4, 8 και Νίκος Παπάζογλου, *Η Αττάλεια και η θαυματουργός εικόνα Παναγίας Κύκκου*, εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα 1979, σ. 22.

⁶⁵ Σοφία Κυλίκογλου, «Οικογενειακές μνήμες από την Αττάλεια: Ο διωγμός, η εγκατάσταση στην Αθήνα και οι παραδόσεις των Μικρασιατών προσφύγων», συνέντευξη στην ερευνήτρια Φοινίκη Παπαδοπούλου, Istorima, 26/08/2022, <https://archive.istorima.org/interviews/EL-10861>

στην επιχείρηση των γονιών τους, είτε με αγροτικές ασχολίες ή με κάποια τέχνη, είτε ως βοηθοί θελημάτων σε εμπορίες τροφίμων και ρούχων. Τα κορίτσια είχαν βασικό ρόλο στις δουλειές του σπιτιού, ενώ τα μεγαλύτερα συνήθως μεγάλωναν τα μικρότερα αδέρφια τους⁶⁶. Οι Έλληνες Ατταλειώτες έφτιαχναν παπλώματα, κουζινικά από χαλκό, έκαναν εμπόριο με είδη διατροφής και ένδυσης, επεξεργάζονταν χρυσό και ασήμι. Οι γυναίκες έπλεκαν, κεντούσαν, ήξεραν να δουλεύουν στον αργαλειό και έφτιαχναν κλωστές με τη ρόκα. Ήξεραν να παστώνουν τρόφιμα, να κάνουν γλυκά και να μαγειρεύουν. Χαρακτηριστικό της κοινότητας ήταν η αλληλοβοήθεια και η ανταλλακτική οικονομία, πρακτικές που αποδείχθηκαν ανθεκτικές και στην μετέπειτα κατάσταση της προσφυγιάς⁶⁷.

Στην Αττάλεια λοιπόν υπήρχαν εννέα ελληνικοί μαχαλάδες από τους οποίους οι επτά αποτελούσαν τη λαϊκή τάξη των βιοπαλαιστών, ενώ οι υπόλοιποι δύο την αστική τάξη. Ανάλογα με την κοινωνική τους θέση φρόντιζαν να κατοικούν και στην αντίστοιχη ενορία⁶⁸. Οι επτά μαχαλάδες στην Αττάλεια δεν ήταν οικονομικά ευκατάστατοι. Οι κάτοικοί τους που είχαν ως ασχολία την φύτευση γεωργικών προϊόντων. Ανάλογα με αυτά που καλλιεργούσαν έδιναν και την ονομασία της γειτονιάς τους και υπήρχε συνεργασία μεταξύ των γειτονιών. Οι αυλές μετατρέπονταν σε λαχανόκηπο. Όλη η οικογένεια βοηθούσε σε αυτή τη δουλειά, ακόμα και συγγενικά πρόσωπα ή φίλοι σε εποχές αιχμής όπου χρειάζονταν έξτρα χέρια για δουλειά. Ζούσαν σε καλύβια σαν αυτά του Ασυρμάτου, τα οποία κατασκεύαζαν οι ίδιοι με πλίνθρες, καθώς δεν είχαν όλοι την οικονομική δυνατότητα να έχουν τούβλα και κεραμίδια. Αυτά τα σπίτια είχαν από ένα ή δύο δωμάτια και το πάτωμα ήταν στρωμένο με χαλιά ή κουρελούδες που έφτιαχναν οι ίδιοι. Δεν είχαν ντουλάπες αλλά ένα γιούκο, σωρό δηλαδή με κλινοσκεπάσματα και πάνω σε αυτά τα λιγοστά ρούχα τους. Για τραπέζι είχαν το σοφρά, ένα χαμηλό τραπέζι όπου έτρωγαν γύρω του οκλαδόν, ζεσταίνονταν με το μαγκάλι που το χρησιμοποιούσαν και για μαγείρεμα

⁶⁶ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 26-28 και Άννα Π. Νιγδέλη, «*Η ορθόδοξη γυναίκα στην κατοικία της Αττάλειας*», μεταπτυχιακή εργασία στα πλαίσια του προγράμματος «Φύλο και Θρησκεία», Αθήνα 2008, σ. 9.

⁶⁷ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς*, ό.π., σ. 28.

⁶⁸ Άννα Π. Νιγδέλη, «*Η ορθόδοξη γυναίκα στην κατοικία της Αττάλειας*», ό.π., σ. 22.

τοποθετώντας πάνω μια σχάρα συνήθως τριγωνική. Τα σπίτια αυτά δεν είχαν τουαλέτες, αλλά χρησιμοποιούσαν τα τσολμέκια (καθικάκια), όπου μετά το περιεχόμενο θάβονταν⁶⁹.

Οι αστοί Ατταλειώτες στους άλλους δύο μαχαλάδες είχαν καλύτερο βιοτικό επίπεδο, καθώς διέθεταν οικονομική ευμάρεια και ζούσαν πιο άνετα, ενώ αποταμίευαν τον πλούτο τους μετατρέποντάς τον σε χρυσές λίρες Αγγλίας και κοσμήματα. Αυτές οι συνοικίες ήταν το Ντερμék-Ουνού και το Ντάσλικ. Στη συνοικία του Ντερμέν-Ουνού υπήρχε ένας αλευρόμυλος, όπου όλοι οι Ατταλειώτες συνέρρεαν για να αλέσουν αλεύρι για σιτάρι. Διέθετε μάλιστα και ένα μεγάλο πολυκατάστημα με είδη ρουχισμού με πωλητές, αλλά και ένα ραφείο με μοδίστρες που γνώριζαν ραπτική, κοπτική, πλέξιμο και κέντημα. Γενικά αυτή η συνοικία από άποψη εμπορίου γνώριζε άνθιση καθώς υπήρχαν και μικρά παντοπωλεία με είδη διατροφής. Στο Ντερμέν-Ουνού ζούσαν κυρίως οι έμποροι και οι τεχνίτες. Κύριοι σταθμοί για τους εμπόρους ήταν η Ρόδος για λάδι και σαπούνια η Κύπρος για κασμίρια και υφάσματα και αρασιά για μεταξωτά υφάσματα και μπαχαρικά. Οι τεχνίτες ήταν γανωτζήδες, χρυσοχόοι και αγγειοπλάστες, αλλά και παπλωματάδες. Ένας κεντρικός δρόμος οδηγούσε στην πλατεία του Αλευρόμυλου, όπου βρισκόταν το καφενείο το οποίο λειτουργούσε και ως κουρείο. Στην περιοχή υπήρχε εκκλησία, όπου σε αυτή την ενορία του Αλευρόμυλου εκκλησιάζονταν και οι κάτοικοι του Ντερμέν-Ουνού και οι κάτοικοι του Ντάσλικ⁷⁰.

Στη συνοικία Ντάσλικ ζούσαν άνθρωποι, κυρίως καλλιεργητές σε ενοικιαζόμενα χωράφια, αλλά και παραγωγοί γεωργικών προϊόντων. Στο Ντάσλικ υπήρχε ένα υποτυπώδες νταμάρι, όπου έβρισκαν το «ντας» δηλαδή την πέτρα και την άμμο που χρειαζόνταν για τα σπίτια τους. Αρχίζει εδώ μια ενδιαφέρουσα ομοιότητα με την περιοχή των Πετραλώνων την Ελλάδα, όπου εγκαταστάθηκαν μετά το διωγμό τους, καθώς και εκεί υπήρχε νταμάρι στο λόφο του Φιλοπάππου, από όπου χρησιμοποιούσαν υλικά για τον χτίσιμο των παραγκών τους. Το έδαφος στο μαχαλά Ντάσλικ ήταν πετρώδες και γι' αυτό η συνοικία ονομάστηκε Ντάσλικ δηλαδή Πετράλωνα στα τούρκικα. Φαίνεται πως τα σπιτάκια των Πετραλώνων της Αττάλειας ήταν πανομοιότυπα με τα σπίτια του Ασυρμάτου στα Πετράλωνα της Αθήνας αν και κάτοικος των σημερινών πέτρινων μου

⁶⁹ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 29-30.

⁷⁰ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 32-34.

ανέφερε ότι τα σπίτια χτίστηκαν με βάση αρχιτεκτονικά της εστίας της ναυτικής εμπορικής σχολής που υπήρχε στον Ασύρματο. Μαρτυρίες όμως απογόνων προσφύγων που επισκέφτηκαν τη δεκαετία του 1960 την Αττάλεια για να δουν τις περιοχές που μεγάλωσαν οι συγγενείς τους, όπως και φωτογραφικό υλικό που έφεραν μαζί τους δείχνουν σπιτάκια παρόμοια με τα πέτρινα που χτίστηκαν στην περιοχή το 1950 για την στεγαστική τους αποκατάσταση⁷¹.

5.2 Στην Ελλάδα μετά τον Διωγμό

Το Σεπτέμβριο του 1922 ήρθε η ανακοίνωση για την εξορία των Ελλήνων Ατταλειωτών. Μέσα σε τρεις μέρες οι άντρες θα έφευγαν με τα πόδια προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας και τα γυναικόπαιδα θα έφευγαν προς την Ελλάδα με πλοία. Όλους τους άνδρες 18-40 ετών τους πήραν οι Τούρκοι αιχμαλώτους και έστειλαν στην Ελλάδα τα γυναικόπαιδα. Ήταν στα τάγματα εργασίας και έμειναν ένα χρόνο. Πολλοί δεν τα κατάφεραν και πέθαναν στο δρόμο. Αυτοί που γύρισαν έφτασαν με ψείρες, έχοντας περάσει αρρώστιες, κακουχίες και βασανισμούς. Έφτασαν στην Ελλάδα το 1923. Μέσα σε τρεις μέρες οι άντρες ετοιμάστηκαν και έφυγαν με τη συνοδεία έφιππων χωροφυλάκων, ενώ στις γυναίκες δόθηκε προθεσμία οκτώ ημερών για να μαζέψουν, όσα τους επιτρεπόταν να πάρουν μαζί τους τα οποία κατέληξαν να είναι λιγοστά υπάρχοντα. Στην αρχή μπορούσαν να πάρουν και χρυσαφικά και κοσμήματα μαζί τους, κάτι που στη συνέχεια όμως τους απαγορεύτηκε. Οι γυναίκες άρχισαν να ετοιμάζουν τα δέματα που θα έπαιρναν μαζί τους, αλλά πάρα πολλά πράγματα του σπιτικού τους θα τα άφηναν πίσω⁷². Θα έφευγαν από το Λιμάνι της πόλης, τη Σκάλα. Κάποιες πλούσιες οικογένειες έφυγαν με τα καράβια της γραμμής, άλλοι για Αλεξάνδρεια, άλλοι για τα νησιά του Αιγαίου, ενώ κάποιοι άλλοι περίμεναν τα καράβια που θα ερχόντουσαν από την Ελλάδα, ώσπου ύστερα από μέρες

⁷¹ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 34-25.

⁷² Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τόμ. Α', εκδόσεις Ατλαντίς – Μ. Πεχλιβανίδης & Σία, Αθήνα 1989, σσ. 318 και Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τόμ. Β', εκδόσεις Ατλαντίς – Μ. Πεχλιβανίδης & Σία, Αθήνα 1989, σ. 335 και Σοφία Κυλίκογλου «Οικογενειακές μνήμες από την Αττάλεια: Ο διωγμός, η εγκατάσταση στην Αθήνα και οι παραδόσεις των Μικρασιατών προσφύγων», συνέντευξη στην ερευνήτρια Φοινίκη Παπαδοπούλου, Istorima, 26/08/2022, <https://archive.istorima.org/interviews/EL-10861>

έφτασαν δύο υπερωκεάνια φορτηγά ελληνικά, της εταιρείας του Εμπειρικού. Το ένα πλοίο θα πήγαινε στο Κατάκολο και το άλλο στην Ερμιόνη μετά από μέρες ταξιδιού⁷³.

Στην Ερμιόνη αποβιβάστηκαν περίπου 5.000 άνθρωποι. Δεν είναι ότι έγιναν δεκτοί εκεί με συμπάθεια, αλλά τους βοήθησαν στο τέλος. Κάποιοι από τους Ατταλειώτες, παρά τις απαγορεύσεις των Τούρκων, είχαν καταφέρει και είχαν φύγει με πολλές χρυσές λίρες και πλήρωσαν τη φιλοξενία τους⁷⁴. Μέσα σε λίγες μέρες είχαν τελειώσει τα τρόφιμα που είχαν οι ντόπιοι και όλοι έτρωγαν ότι μπορούσε να βρεθεί από όσπρια, ζυμαρικά κτλ. Η αμερικάνικη επιτροπή περίθαλψης έστειλε σε όλες τις προσφυγικές εστίες αλεύρι, ζάχαρη, όσπρια, μαγειρικό λίπος, γάλα και άλλα τρόφιμα. Μετά από έξι μήνες, όπου οι πρόσφυγες έκαναν διάφορες δουλειές για να τα βγάλουν πέρα, έφυγαν από την Ερμιόνη και πήγαν στην Αθήνα, είτε είχαν άδεια, είτε όχι⁷⁵.

Οι περισσότεροι Ατταλειώτες μετά τον διωγμό πίστευαν ότι θα γυρνούσαν ξανά. Αρκετοί συγύρισαν το σπίτι τους και έκρυψαν τα τιμαλφή τους σε ασφαλές μέρος του σπιτιού ή της αυλής τους. Κλείδωσαν τα σπίτια τους και έφυγαν με την πεποίθηση ότι θα ξαναγυρνούσαν μετά από λίγο καιρό. Πίστευαν ότι θα έμεναν κατά την παραμονή τους στην Ελλάδα σε σπίτια τούρκων που ανταλλάχθηκαν με εκείνους και περίμεναν να μείνουν σε σπίτια παρόμοια με τα δικά τους προσεγμένα, αλλά βρήκαν το ακριβώς αντίθετο, σύμφωνα με μαρτυρίες. Για παράδειγμα η ανταλλαγή των Ατταλειωτών της ενορίας του Αλευρόμυλου, δηλαδή του Ντερμέν-Ουνού, θα γινόταν με Τούρκους που έμεναν στο Μοναστηράκι, οι οποίοι πλούτισαν όταν πήγαν στην ενορία στη Αττάλεια γιατί βρήκαν τις λίρες και το χρυσό που είχαν αφήσει και κρύψει οι Ατταλειώτες. Οι ελάχιστοι Ατταλειώτες που κατάλαβαν πως έρχονται για πάντα εδώ φρόντισαν να εξασφαλίσουν και να μεταφέρουν κρυφά την περιουσία τους. Χαρακτηριστικά κάποιοι έραβαν σε φόδρες και στριφώματα ρούχων χρήματα και διάφορα τιμαλφή⁷⁶.

⁷³ Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τόμ. Α', εκδόσεις Ατλαντίς – Μ. Πεχλιβανίδης & Σία, Αθήνα 1989, σ. 319.

⁷⁴ Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *ό.π.*, σ. 320.

⁷⁵ Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *ό.π.*, σσ. 321, 325.

⁷⁶ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς. Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 46.

Οι περισσότεροι Ατταλειώτες ξεκίνησαν από το Κατάκολο και την Ερμιόνη για να έρθουν στην Αθήνα και να εγκατασταθούν στο Αιγάλεω, στη Νέα Ιωνία, στον Ταύρο και στα σφαγεία, στον Περισσό, στα Κάτω και Άνω Πετράλωνα, κουβαλώντας μαζί τα λιγοςτά τους υπάρχοντα. Διέσχιζαν ατελείωτα χιλιόμετρα άλλοι με κάρο, άλλοι με φορτηγάκι, άλλοι με τα πόδια. Πολλοί έχτισαν τελικά μόνοι τους παράγκες σε διάφορα οικόπεδα, κυρίως όπου έβρισκαν αλάνα. Οι περισσότεροι δημιούργησαν ολόκληρους συνοικισμούς από παράγκες σε διάφορους χώρους, όπως σε αυτόν στον Ασύρματο πίσω από τον λόφο του Αστεροσκοπείου και στο χώρο που απλωνόταν γύρω από το Θησείο. Οι πρώτοι μαχαλάδες είχαν κοινά χαρακτηριστικά με την άλλοτε γειτονιά των προσφύγων στην Αττάλεια της Τουρκίας, διατηρώντας στην μνήμη τους στοιχεία που να τη θυμίζουν τη χαμένη τους πατρίδα. Για το στήσιμο κάθε παραγκούπολης βοηθούσε ο ντόπιος πληθυσμός, αλλά και ο δήμος κάθε περιοχής, αφού το κράτος πιεσμένο από τον όγκο των προσφύγων όπως αναφέρθηκε πιο πάνω έδειχνε ανοχή στην αυτοστέγαση των προσφύγων. Οι Ατταλειώτες των τριών μαχαλάδων, Ντερμέν-Ουνού, Ντάσλικ και κάποιοι από τη συνοικία Φασούλια Μπαλεσί (ονομαζόταν έτσι γιατί οι κάτοικοι της καλλιεργούσαν φασόλια), εκείνοι που κατάφεραν να εγκαταλείψουν το Κατάκολο και ήρθαν στην Αθήνα, όπου τελικά βρέθηκαν στο Μοναστηράκι και δημιούργησαν μικρούς καταυλισμούς, μέχρι να οργανωθούν και να καταλήξουν σταθερά στην περιοχή του Φιλοπάππου⁷⁷.

Τον πρώτο καιρό στο Μοναστηράκι γύρω από την εκκλησία του Αγίου Φιλίππου έστηναν χαρτόνια, ξύλα και μουσαμάδες, δημιουργώντας τσαντίρια πάνω στις λάσπες και στα χώματα των τουρκικών καταλυμάτων. Τα υλικά τα έπαιρναν από τα άδεια κουτιά που πετούσαν άνθρωποι από τα γύρω μαγαζιά και από το δήμο που τους εφοδίαζε με χαρτόνια, λαμαρίνες και μουσαμάδες, σκηνές, πέτρες και τσουβάλια άμμου για να χτίσουν ότι μπορούσαν, ενώ τους έδινε και δέματα από φιλανθρωπικές οργανώσεις, τα όποια είχαν φαγητό, κυρίως ψωμί με κονσέρβα ελιάς ή σαρδέλας. Υπάρχουν επίσης μαρτυρίες που αναφέρουν ότι οι Ατταλειώτισσες αγόραζαν αλεύρι, άνοιγαν φύλλα και τα έψηναν σε αυτοσχέδιους φούρνους από βαρέλια. Προσπάθησαν να συγκεντρωθούν εκεί κυρίως

⁷⁷ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 57, 59, 64 και Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τόμ. Α΄, εκδόσεις Ατλαντίς – Μ. Πεχλιβανίδης & Σία, Αθήνα 1989, σ. 319.

συγγενείς, φίλοι, γείτονες για να μη χαθούν, να είναι όλοι μαζί στα δύσκολα όπως είχαν μάθει εξάλλου να επιβιώνουν⁷⁸.

5.3 Η δημιουργία του οικισμού στον Ασύρματο

Η περιοχή του Θησείου και οι νότιες πλαγιές των λόφων το Αστεροσκοπείου της Πνύκας, του Φιλοπάππου, άρχισαν να κατοικούνται σιγά μετά την επανάσταση, δημιουργώντας δύο καινούργιες γειτονιές με διαφορετικό χαρακτήρα. Η μία ήταν το Θησείο η άλλη τα Πετράλωνα. Ήταν αρκετά αραιοκατοικημένη η γειτονιά και αρχικά τα Πετράλωνα ονομάζονταν «Κατσικάδικα» γιατί υπήρχαν μάντρες με κατσίκες, το κύριο τροφοδοτικό με γάλα για της Αθηναϊκές γειτονιές. Μετά την καταστροφή του 1922 το μικρασιατικό στοιχείο κάνει έντονη την παρουσία του στη γειτονιά των Πετράλωνων. Εκεί άρχισαν να χτίζονται σιγά σιγά και οι παράγκες, από πρόσφυγες που έρχονταν από την περιοχή της Αττάλειας⁷⁹.

Οι προσφυγές αυτοί που είχαν εγκατασταθεί στο Μοναστηράκι, από τις τρεις συνοικίες της Αττάλειας, αποφάσισαν να χτίσουν σπιτάκια προκειμένου να στεγαστούν. Οι σκορπισμένες οικογένειες μαζεύτηκαν και αποφάσισαν να κάνουν το δικό τους μαχαλά χτίζοντας έναν αυτοσχέδιο καταυλισμό στο λόφο του Φιλοπάππου, στην αρχή συγκεκριμένα μια παραγκούπολη κάτω από τον περιφερειακό. Οι Ατταλειώτες των τριών μαχαλάδων διάλεξαν να μείνουν στον Ασύρματο γιατί είχε αλάνα και μεγάλες πέτρες. Αξίζει να αναφερθεί πως εκεί βρισκόταν η Ναυτική Σχολή που διέθετε και ασύρματο επικοινωνίας για αυτό και αργότερα πήρε αυτό το όνομα η συγκεκριμένη περιοχή. Λεγόταν και νταμάρι του Φιλοπάππου γιατί εκεί υπήρχε νταμάρι με οικοδομικά υλικά. Θύμιζε σε πάρα πολλά πράγματα την πατρίδα τους που έχασαν για αυτό και ίσως αισθάνονταν οικεία σε αυτό το χώρο. Υπήρχε όμως εκεί και μεγάλη έκταση και μπορούσαν να χωρίσουν όλοι, ώστε να είναι κοντά ο ένας στον άλλον, να έχουν τους

⁷⁸ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 65, 70.

⁷⁹ Λίζα Μιχελή, *Η Αθήνα σε τόνους ελάσσονες*, επιμ. Νίκος Χ. Λαγκαδινός, εκδόσεις Δρόμενα, Αθήνα 1987, σσ. 77, 80 και Παρασκευή Καπώλη, «*Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1950-1970)*» διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014, σ. 128 και Μάρω Βουγιούκα - Βασίλης Μεγαρίδης, *Πετράλωνα. Μια συνοικία Άνω-Κάτω*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 2001, σσ. 11-12.

ίδιους γείτονες, να θυμίζει η γειτονιά την πατρίδα τους. Όποτε εκτός από τον συναισθηματικό λόγο για την επιλογή της περιοχής, υπήρχε και το πρακτικό κομμάτι. Μετά από ένα χρόνο ταλαιπωρίας και περιπλάνησης οι πρόσφυγες του 1922 έστησαν τον καινούργιο μαχαλά τους, όπως είχαν στήσει το συνοικισμό τους στο Ντερμέν-Ουνού, στο Ντάσλικ, αλλά και στο Φασούλια Μααλεσί⁸⁰.

Η μεγάλη αυτή αλάνα με το πετρώδες έδαφος, δεν αποθάρρυνε τους πρώτους Ατταλειώτες, αλλά αντίθετα ενίσχυσε την πεποίθηση πως είχαν βρει το ιδανικό μέρος για να χτίσουν τον μαχαλά τους. Αρχικά ο οικισμός αυτός ονομάστηκε Ταχτά Μαχαλάς από τους Ατταλειώτες πρόσφυγες. Η λέξη Ταχτά σημαίνει ξύλινο και η λέξη μαχαλάς σημαίνει γειτονιά, έτσι δόθηκε αυτό το όνομα επειδή τα σπίτια των προσφύγων ήταν ξύλινες κατασκευές. Στην αρχή οι πρόσφυγες δεν ήξεραν καλά ελληνικά μιλούσαν τούρκικα, τα πρώτα χρόνια λοιπόν όταν τους ρωτούσαν που μένουν έλεγαν Ταχτά Μαχαλάς και εννοούσαν τη γειτονιά τους που είχε ξύλινες κατοικίες και παράγκες. Η ονομασία «Ασύρματος» δόθηκε από τους νεότερους Ατταλειώτες, λόγω όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, της ασύρματης επικοινωνίας της Ναυτικής Σχολής πολέμου και προτιμήθηκε από τους Ατταλειώτες δεύτερης γενιάς, γιατί ήταν πιο εύκολο να επικρατήσει μια ελληνική ονομασία έναντι μιας τούρκικης⁸¹.

Οι Ατταλειώτες από το Ντερμέν-Ουνού που είχαν επιλέξει να ζήσουν σε αυτή την αλάνα, είχαν καταφέρει να φέρουν λίρες από την Αττάλεια και φρόντισαν να αγοράσουν ακίνητη περιουσία, συγκεκριμένα τα ήδη προϋπάρχοντα σπίτια που βρήκαν σε αυτή την τοποθεσία και ήταν πιθανότατα εξοχική κατοικία των πλούσιων ντόπιων της εποχής, τα οποία όμως ήταν ελάχιστα πέντε ή έξι. Οι άλλοι Ατταλειώτες που ακολούθησαν θέλοντας να νοιώθουν ασφάλεια σε μια δική του περιοχή, φίλοι και συγγενείς, αγόρασαν μικρά οικόπεδα, εν ελλείψει άλλων σπιτιών προς πώληση και άρχιζαν να χτίζουν τα πρώτα ατταλιώτικα ξύλινα σπίτια, χρησιμοποιώντας οικοδομικά υλικά από το νταμάρι του Φιλοπάππου, όπως ξυλεία, άμμο, γύψο, πέτρα και τσιμέντο. Έχτιζαν σπίτια όπως οι γονείς τους στην Αττάλεια, ίδια με το Μαχαλά του Ντάσλικ, δηλαδή ξύλινα σπίτια, δεμένα με

⁸⁰ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 71, 82.

⁸¹ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 74, 76.

σύρματα και ενισχυμένα με σιδερόβερρες, ενώ οι τοίχοι ήταν πλίνθινοι, χωρίς τούβλα ή κεραμίδια⁸².

Η κάθε παράγκα είχε ένα δωμάτιο με εμβαδόν από 5 έως 12 μέτρα και ύψος περίπου 1,5 μέτρο. Ένα τέτοιο σπίτι για παράδειγμα με αυτό το ύψος αποτελείτο από έναν ενιαίο χώρο και χωρίζονταν σε δύο δωμάτια, μια κρεβατοκάμαρα και μια κουζίνοτραπεζαρία. Εκεί μπορεί να στεγάζονταν και τρεις οικογένειες. Κάθε γωνιά είχε και τη χρήση της. Μια γωνιά ήταν των γονιών, μια γωνιά ήταν των παιδιών. Στην τρίτη γωνιά ήταν τα κουζινικά τους και στην τέταρτη, αν υπήρχε νιόπαντρο ζευγάρι κάθονταν εκεί. Στο κέντρο έστηναν κουρελούδες ή κιλίμι για σαλοτραπεζαρία. Στην τέταρτη γωνιά έμεναν τα πεθερικά αν υπήρχαν, διαφορετικά είχαν τον τενεκέ W.C. ή το καθικάκι για τα παιδιά. Με αυτό τον τρόπο σε μια παράγκα που διαιρείτο με χωρίσματα, μπορούσαν να κοιμούνται από 4 έως 10 άτομα⁸³.

Αν το σπίτι έφτανε τα 3 μέτρα, τότε το επιπλέον σε ύψος μέτρο, ήταν μια καταπακτή με εσωτερική σκάλα που λειτουργούσε ανάλογα με τις ανάγκες τις οικογένειας, είτε ως αποθηκευτικός χώρος, είτε ως χώρος φιλοξενίας, είτε ως κρεβατοκάμαρα νιόπαντρου ζευγαριού ή ακόμα για να συντηρούν οικόσιτα ζώα, όπως κουνέλια, κότες ή ακόμα μια κατσικά, για να μπορούν να επιβιώνουν. Αν ήταν 5 μέτρα η όλη κατασκευή τότε ήταν διώροφη με δύο επιπλέον ενιαίους χώρους, με δύο ξύλινα πατώματα που χώριζαν τα δωμάτια. Το ισόγειο ήταν ο χώρος που έμεναν οι γονείς και στον πάνω όροφο κοιμόντουσαν τα παιδιά⁸⁴.

Στον Ασύρματο υπήρχε ένας κεντρικός δρόμος ο οποίος διέσχισε τον συνοικισμό, ο οποίος ξεκινούσε από το τέλος της Ναυτικής Σχολής Πολέμου και Ασυρματιστών και μετά από 300 μέτρα ήταν το κέντρο του Ταχτά Μαχαλά, όπου έστησαν οι πρόσφυγες και το πρώτο καφενέ. Σιγά σιγά δημιουργήθηκαν και τα πρώτα μαγαζάκια στο σημείο αυτό. Η γειτονιά αυτή ήταν γνωστή ως ο «Κάτω Ασύρματος». Υπήρχε και η γειτονιά γνωστή ως «σκαλάκια» στους πρόποδες του Φιλοπάππου, στο τέλος του κεντρικού δρόμου, κοντά στην εκκλησία της Αγίας σωτήρας που έχτισαν οι πρόσφυγες και για να μετακινούνται με

⁸² Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 80-81.

⁸³ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 86-87.

⁸⁴ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σ. 81.

ασφάλεια είχαν φτιάξει μια γέφυρα. Οι δρόμοι ήταν στενοί μικροί, χωματόδρομοι ανηφορικοί με πεπλατυσμένα χαμηλά, αλλά ογκώδη βράχια⁸⁵.

5.4 Οι καταρρεύσεις και οι κατεδαφίσεις σπιτιών το 1929

Υπήρχαν όπως αναφέρθηκε παραπάνω εκείνοι οι πρόσφυγες που δεν είχαν άδεια να χτίσουν και έτσι παρανομούσαν φτιάχνοντας τα σπίτια που περιγράφηκαν. Έφτιαχναν γρήγορα και πρόχειρα ένα σπιτάκι ίσα για να χωράνε. Σιγά σιγά άρχισαν να μαζεύονται φίλοι και συγγενείς, όπου δίπλα έχτιζαν το δικό τους. Μαζεύτηκαν τότε και άλλοι Ατταλειώτες από τους γύρω καταυλισμούς, από το Κουκάκι, από τον Ταύρο, κτλ. και έχτιζαν παράγκες γύρω γύρω από το Ταχτά Μαχαλά χωρίς να γνωρίζουν αν ήταν πάνω σε γη του Δημοσίου ή ξένο οικόπεδο. Πάντως καταπατούσαν πιθανότατα ξένα οικόπεδα και έστηναν τις παραγκούλες τους. Οι Ατταλειώτες του Μαχαλά τους βοηθούσαν και τους φιλοξενούσαν μέχρι να ετοιμαστούν οι παράγκες τους. Έτσι ο Ταχτά Μαχαλάς επεκτεινόταν και συγκέντρωσε 300 Ατταλειώτικες οικογένειες. Οι παράγκες στήνονταν κρυφά τη νύχτα γιατί γίνονταν καταγγελίες από τους ντόπιους στην αστυνομία για παράνομες οικοδομικές δραστηριότητες των προσφύγων. Τα περισσότερα από αυτά τα σπιτάκια ήταν κατασκευασμένα από φθηνά υλικά φτιαγμένα με προχειρότητα⁸⁶.

Η αυθαίρετη δόμηση συνεχιζόταν πυρετωδώς από τους Ατταλειώτες που είχαν την ανάγκη να στεγαστούν κάπου, μην διαθέτοντας όμως χρήματα και με την πολιτεία να μην μπορεί να διευθετήσει το θέμα. Έτσι σε σύντομο χρονικό διάστημα από τότε που εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι Ατταλειώτες στον Ασύρματο, οι 300 οικογένειες προσφύγων, αριθμούσαν τις 800⁸⁷. Τα σπιτάκια του '23 ήταν αυτοσχέδιες κατασκευές που στήνονταν για λόγους άμεσης ανάγκης. Για τους πρόσφυγες ήταν τα καλυβάκια, ενώ για τους ντόπιους ήταν τρώγλες, «εστία μόλυνσης» και «ντροπή» στο κέντρο της πρωτεύουσας που χαλούσε την καλή εικόνα της Βασιλευομένης Δημοκρατίας. Η πραγματική διάσταση

⁸⁵ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 89-90.

⁸⁶ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σ. 82.

⁸⁷ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σ. 83.

της παραγκούπολης ήταν πως εδώ ζούσαν ξεριζωμένοι που πάλευαν να ορθοποδήσουν και να ριζώσουν σε μια Ελλάδα που αγωνιζόταν να αναδιοργανωθεί⁸⁸.

Οι Ατταλειώτες αποζητούσαν να είναι κοντά ο ένας στον άλλον, γιατί οι πρώτοι πρόσφυγες μιλούσαν τούρκικα και όχι ελληνικά και ένοιωθαν καλύτερα να μπορούν να συνεννοηθούν, τους ένωνε όμως και η ατταλειώτικη κουλτούρα και νοοτροπία. Ένοιωθαν ασφαλείς σε ένα τελειώς αφιλόξενο περιβάλλον και συνωστίζονταν όλο και περισσότεροι στο «Ταχτά Μαχαλά». Δεν είχαν καταλάβει ότι οι μισοί είχαν κτίσει σε οικόπεδα του Δημοσίου. Ελάχιστοι ήταν εκείνοι που είχαν αγοράσει οικόπεδο ή σπιτάκι σε αυτή την περιοχή. Όπως ήταν φυσικό πολύ σύντομα θα άρχισαν οι κατεδαφίσεις, με το κράτος να προσπαθεί να πάρει θέση στο πρόβλημα⁸⁹.

Ενώ οι πρόσφυγες προσπαθούσαν να καλυτερέψουν τη ζωή τους, κάποιοι από αυτούς, ιδιαίτερα όσοι είχαν χτίσει πλίνθινες και τενεκεδένιες παράγκες, δυσκολεύονταν καθώς άρχισε να γκρεμίζονται τα σπιτάκια, λόγω κακοτεχνιών. Τα πρώτα χρόνια οι Ατταλειώτες δεν γνώριζαν πώς να χτίσουν με ασφάλεια και δεν είχαν αρκετά χρήματα. Κατά συνέπεια αυτό οδηγούσε σε επισφαλή σπιτάκια. Οι καταρρεύσεις σε τέτοιες παράγκες ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο, ιδιαίτερα μετά από δύσκολες καιρικές συνθήκες. Αλλά γίνονταν και μηνύσεις παράλληλα για τις παράνομες παράγκες που στήθηκαν σε καταπατημένο έδαφος, από τους ιδιοκτήτες των οικοπέδων αυτών που κάποια ανείπωτη στιγμή χρειάστηκε να επισκεφτούν το κτήμα τους και είδαν μέσα παραγκούλες και πολύτεκνες οικογένειες. Άρχισαν λοιπόν το 1929 οι κατεδαφίσεις από το Δήμο και την αστυνομία στον ασύρματο, με εισαγγελική καταγγελία με τους Ατταλειώτες να βρίσκονται ξανά στο δρόμο και σε απελπισία βλέποντας τα λιγοστά υπάρχοντά τους στο δρόμο πεταμένα και οι παράγκες του να γεμίζονται με γκασμάδες από την πολεοδομία. Επτά σπίτια γκρεμίστηκαν και όμως, ξανά ήρθε μπροστά το δέσιμο και η αλληλεγγύη και οι γείτονες φιλοξένησαν τα μέλη των οικογενειών που έμειναν στο δρόμο. Φίλοι ή συγγενείς φιλοξένησαν αυτούς τους ανθρώπους, συνήθως παραχωρώντας τους το δωμάτιο της καταπακτής ή σε υπόγειους χώρους⁹⁰.

⁸⁸ Άννα Π. Νιγδέλη, Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 89.

⁸⁹ Άννα Π. Νιγδέλη, *Έλλη η Ατταλειοπούλα*, Εκδόσεις Παντίσκος, Αθήνα 2014, σσ. 31, 33.

⁹⁰ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα, ό.π.*, σσ. 119-120 και Άννα Π. Νιγδέλη, *Έλλη, ό.π.*, σ. 33.

Αυτές οι κατεδαφίσεις ανέδειξαν περισσότερο το πρόβλημα που υπήρχε και ο Δήμος σε συνεργασία με την πολεοδομία έπρεπε να χαρτογραφήσουν την περιοχή του ασυρμάτου και να φωτογραφηθούν τα σπίτια και οι κάτοικοι. Στη συνέχεια θα γινόταν η κτηματογράφηση και η πολιτογράφηση και δημότευση των προσφύγων. Όταν οι κρατικές υπηρεσίες κατέγραψαν όλες τις οικογένειες που έμεναν στην παραγκούπολη, φάνηκε ποιοι ήταν νόμιμοι, ποιοι είχαν χτίσει σε ξένα οικόπεδα και ποιοι σε οικόπεδα του δημοσίου. Φωτογραφήθηκαν όλα τα σπίτια, προσδιορίστηκε που βρισκόταν χτισμένη η κάθε κατοικία και καταγράφηκε το όνομα του κάθε Ατταλειώτη που έμενε σε αυτήν. Αριθμήθηκαν τα σπίτια και πολιτογραφήθηκε η περιοχή. Κάθε Ατταλειώτης απέκτησε διεύθυνση κατοικίας και του δόθηκε πιστοποιητικό, το οποίο θα ήταν αποδεικτικό στοιχείο για την μετέπειτα κρατική επιχορήγηση για να έχουν δικαίωμα στέγασης όταν θα φτιαχόντουσαν σπίτια. Οι οικογένειες που τα σπίτια τους κατεδαφίστηκαν πήραν πιστοποιητικό κατεδάφισης για τον ίδιο λόγο⁹¹.

Για αυτούς που κατεδαφίστηκαν τα μη νόμιμα σπίτια ή έπεσαν τα σπίτια τους από κακοτεχνία, πέρασαν τρία χρόνια για να εξασφαλιστεί η νομιμότητα τους και να ενταχθούν σε Δημοτολόγια. Με βασιλική παρέμβαση της Φρειδερίκης ο Δήμος της Αθήνας σε συνεργασία με την πολεοδομία και την πρόνοια φρόντισαν να τους εξασφαλίσει χώρο στο βουνό, κοντά στον μαχαλά για να χτίσουν σπίτι από την αρχή με άδεια οικοδόμησης για οικιστικό χώρο 25 τ.μ. Οι δικαιούχοι έπρεπε να έχουν πιστοποιητικό κατεδάφισης και εκκένωσης του καταπατημένου οικοπέδου για να έχουν δικαίωμα σε αυτό και τους ερχόταν ειδοποίηση να το καταθέσουν στο Δήμο, για να χτίσουν στο βουνό σε έκταση που δεν ανήκει σε άλλον μόνο στο Δήμο Αθηναίων. Ο Δήμος και η πολεοδομία τους εφοδίασε με τα ανάλογα οικοδομικά υλικά όπως κεραμίδια, τζάμια, καλή ξυλεία και καρφιά. Οι συγκεκριμένοι πρόσφυγες όμως πούλησαν αυτά τα υλικά, για αποκτήσουν λίγα χρήματα και έχτισαν πάλι παράγκες με ότι υλικά έβρισκαν, οι οποίες πάλι που θα γκρεμίζονταν⁹².

⁹¹ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 121.

⁹² Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σ. 122.

5.5 Η ζωή στον οικισμό, παραμονή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Αφού πέρασαν τα πρώτα δύσκολα χρόνια στην Ελλάδα, οι Ατταλειώτες είχαν προσαρμοστεί, τα σπίτια και η περιοχή είχαν χαρτογραφηθεί και οι πρόσφυγες ήταν πλέον δημότες των Αθηνών. Οι ετοιμόρροπες παράγκες άρχισαν να ανακατασκευάζονται και τις ισχυροποιούσαν με τοίχους χτίζοντας με τούβλα και σοβαντίζοντας για καλύτερη μόνωση, ενώ στη σκεπή έμπαιναν κεραμίδια για να αποφευχθεί η υγρασία. Οι νεαροί Ατταλειώτες είχαν αναλάβει πλέον, η επόμενη γενιά, και αγωνίζονταν για καλύτερες συνθήκες, είτε στον τομέα της υγιεινής, είτε στον τομέα της πολιτογράφησης. Επίσης οργάνωναν την ανθρωπιστική βοήθεια από κρατικούς και κοινωνικούς φορείς και επιβάλλουν την ονομασία Ασύρματος για τον συνοικισμό τους⁹³.

Οι Ατταλειώτες εγκαταστημένοι στις παράγκες τους και κοντά στο κέντρο άρχισαν να δουλεύουν. Άλλοι σε οικοδομές και άλλες χειρωνακτικές εργασίες, σε βιοτεχνίες, με το εμπόριο και άλλοι άνοιξαν μαγαζιά ή προσπάθησαν να αναστήσουν τη βιοτεχνία τους. Όσοι δεν μπόρεσαν να ανοίξουν μαγαζί πήραν άδεια και έβγαλαν πάγκους-καρότσια με διάφορα εμπορεύματα, όπως κουλούρια και στραγάλια, υφάσματα και ρούχα, σε κεντρικά σημεία της Αθήνας όπως την οδό Αθηνάς, την Αιόλου κ.ά. Άλλοι πρόσφυγες βρήκαν θέσεις σε επιχειρήσεις, σε μαγαζιά και σε βιομηχανίες. Η πρώτη γενιά Ατταλειωτών που ήρθε εδώ σε ώριμη ηλικία δεν κατάφερε να στήσει γερές οικονομικές βάσεις στην Ελλάδα σε κάποιον τομέα εργασίας. Η δεύτερη γενιά άρχισε να δουλεύει στο μικροεμπόριο και σε υπαλληλικές θέσεις σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και ή επιχειρηματίες, ενώ άλλοι κατέλαβαν δημόσια πόστα και κάποιοι ίδρυσαν σοβαρές εμπορικές, βιοτεχνικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις. Κάποιοι από αυτή τη γενιά επίσης ακολούθησαν και διακρίθηκαν σε επαγγέλματα επιστημονικά, όπως γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί, ακόμα και ανώτεροι κληρικοί. Και η επόμενη γενιά, τα εγγόνια των προσφύγων άνθισαν και κατέλαβαν μια εξέχουσα θέση στην κοινωνία⁹⁴.

⁹³ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956)*. Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 127.

⁹⁴ Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τόμ. Α΄, εκδόσεις Ατλαντίς – Μ. Πεχλιβανίδης & Σία, Αθήνα 1989, σσ. 325-326.

5.6 Τα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου για τους Ατταλειώτες και τα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου

Οι πρώτοι πρόσφυγες αντιμετώπισαν τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον διωγμό των Τούρκων και την προσφυγιά με την ανταλλαγή των πληθυσμών, η δεύτερη γενιά δοκιμάστηκε από το πόλεμο του 1940, την Κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο του 1944-1947. Κατά τη διάρκεια του πολέμου χρησιμοποιούσαν ως καταφύγιο δύο σπηλιές στο λόφο του Φιλοπάππου και τα χαρακώματα που είχαν φτιάξει και διέσχιζαν τον Ασύρματο και έφταναν μέχρι την αρχή του συνοικισμού. Όταν ηχούσε η σειρήνα πήγαιναν στο καταφύγιο και κάθονταν 3 με 4 ώρες, με κουβέρτες. Ο Ασύρματος επλήγη αρκετές φορές με μια οβίδα να χτυπάει το δημόσιο αποχωρητήριο, μια άλλη σε σπίτι κοντά στα Πετράλωνα, αλλά και στο Ρουφ που ήταν κοντά στον οικισμό. Υπήρξαν απώλειες Ατταλειωτών σε τέτοιες επιθέσεις⁹⁵.

Υπήρχε πείνα, αρρώστιες και ανεργία την περίοδο αυτή. Ο καθένας έπαιρνε με κουπόνι νερό, ζάχαρη και ψωμί από την κοινωνική πρόνοια, δικαιούνταν ο κάθε άνθρωπος μία κανάτα νερό, 30 γρ. ζάχαρη και 40 γρ. ψωμί. Τα παιδιά σιτίζονταν στο σχολείο με μια φέτα ψωμί με τυρί. Στα κατοχικά χρόνια η κοινωνική πρόνοια έδινε κάρτες με τις οποίες οι πρόσφυγες αποκτούσαν δικαίωμα παραλαβής δεμάτων με τρόφιμα, όπως όσπρια, καλαμπόκι, αλεύρι ή ψωμί, αλλά αυτά τα δέματα ήταν πολύ σπάνια. Πολλές φορές οι πρόσφυγες πουλούσαν το ψωμί ή το νερό που έπαιρναν με τα κουπόνια για να αγοράσουν αλεύρι, διότι η πείνα ήταν μεγάλη και ακολουθούσαν αρρώστιες από την πείνα, την έλλειψη ατομικής υγιεινής και την έλλειψη του πόσιμου νερού όπως διάρροιες, δερματοπάθειες, ψώρα, ξηροδερμία ακόμα και φυματίωση⁹⁶.

Οι άνθρωποι ακόμα και τέτοιες δύσκολες στιγμές στήριζαν ο ένας τον άλλον. Όλοι στη γειτονιά ήταν αγαπημένοι και βοηθούσε ο ένας τον άλλον παρά τη φτώχεια, υπήρχε αγάπη και καλοσύνη. Για παράδειγμα υπήρχαν δυο αδέρφια που ζούσαν στα προσφυγικά, που κάποιοι έλεγαν ότι ήταν άρρωστοι σε εποχή με φτώχεια, μια μητέρα ταλαιπωρημένη και χωρίς πατέρα είχαν πεθάνει. Κάποια στιγμή αναφέρεται πως τους έκλεισαν στην Λέρο.

⁹⁵ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 207, 209-211.

⁹⁶ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 212, 214-115 και Άννα Π. Νιγδέλη, *Έλλη η Ατταλειοπούλα*, Εκδόσεις Παντίσκος, Αθήνα 2014, σ. 69.

Όταν πήγε η ποδοσφαιρική ομάδα Πετραλώνων για αγώνα, τους έβγαλε και τους γύρισε πίσω. Ο ένας πέθανε, ο άλλος έπαιρνε μια σύνταξη. Η πληροφορήτρια αναφέρει πως η γειτονιά τους τάζε, τους μαγείρευε, τους έπλενε και τους καθάριζε και δεν ξαναμπήκαν σε ίδρυμα. Αυτό λέει πολλά για την κοινωνία της γειτονιάς⁹⁷.

Υπήρχαν περιπτώσεις σύμφωνα με μαρτυρίες, όπου για λίγο σιτάρι ή μια σακούλα όσπρια, πρόσφυγες πουλούσαν σε διάφορες περιοχές εκτός Αθήνας, ότι είχαν σε ρουχισμό, παπούτσια, κουζινικά. Πήγαιναν ακόμα και με τα πόδια στην επαρχία αντιμετωπίζοντας πολλούς κινδύνους⁹⁸. Επίσης έκαναν διάφορες δουλειές για να καταφέρουν να κερδίσουν λίγα χρήματα για τρόφιμα όπως λούστροι, χαμάληδες, πλανόδιοι, παγωτατζήδες ή τυροπιτάδες, ή μάζευαν φρούτα από περιοχές με δέντρα όπως και η Κηφισιά τα πουλούσαν σε όσους είχαν λεφτά, Γερμανούς, Ιταλούς ή Έλληνες⁹⁹.

Αφού τελείωσε η Κατοχή ήρθε ο εμφύλιος που επηρέασε φυσικά και τους Ατταλειώτες. Οι Έλληνες χωρίστηκαν σε αντιστασιακούς και καθεστωτικούς. Στις γειτονιές του Ασυρμάτου επικρατούσε αναστάτωση γιατί και εκεί υπήρξε διαχωρισμός στα δυο στρατόπεδα. Οι απλοί άνθρωποι ακολουθούσαν είτε τη μία πλευρά είτε την άλλη για να εξασφαλίσουν καλύτερες μέρες, μη γνωρίζοντας ποιος θα αγωνιζόταν γι' αυτούς στο τέλος. Στα χρόνια της Κατοχής οι πρόσφυγες θεωρούνταν αντιστασιακοί και αργότερα στον εμφύλιο αριστεροί και ήταν στη συνεχή παρακολούθηση¹⁰⁰.

Όταν τελείωσε ο εμφύλιος, στον συννοικισμό έγιναν αλλαγές, καθώς το κράτος για να επιβραβεύσει τους καθεστωτικούς τους διόριζε σε καλό πόστο, ακόμα και τους συνδικαλιστές των αριστερών δυνάμεων αφού τους έβγαλαν από τη φυλακή τους διόρισαν σε καλές θέσεις για να τους έχουν από κοντά. Αν δεν άλλαζαν τις αριστερές τους

⁹⁷ Χαρά Βούλγαρη, «Η φτώχεια θέλει καλοπέραση»: Η ιστορία μιας ταβέρνας ορόσημο των Πετραλώνων, συνέντευξη στον ερευνητή Κωνσταντίνος Χαρέμης, *Istorima*, 04/09/2022, <https://archive.istorima.org/interviews/EL-11052> Ημερομηνία επίσκεψης 28/05/2026 και Ασημίνα Καλλινίκου «Η ζωή στο καφενείο και την ταβέρνα. Ο ηθοποιός πατέρας», συνέντευξη στον ερευνητή Κωνσταντίνος Χαρέμης, *Istorima*, 15/09/2022, <https://archive.istorima.org/interviews/EL-12695> Ημερομηνία επίσκεψης 28/05/26.

⁹⁸ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συννοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 217.

⁹⁹ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 221-222.

¹⁰⁰ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 229-231.

πεποιθήσεις, το μητρώο τους ήταν μαύρο και δεν μπορούσαν να διοριστούν στο δημόσιο ή να πάει το παιδί τους στο πανεπιστήμιο. Αλλά η προσφυγιά, η ανάγκη, η φτώχεια και ο πόλεμος η επιβίωση έκαμπε τα πάντα¹⁰¹.

Μετά το χαμό της Κατοχής, του ανταρτοπόλεμου και του εμφυλίου, όλοι οι Έλληνες μετρούσαν τις πληγές τους. Η Ελλάδα είχε γεμίσει ορφανά από τραυματίες πολέμου και ανήμπορους γέρους και οι νέοι μαστίζονταν από την ανεργία και τις αρρώστιες. Το κράτος προσπαθούσε να βοηθήσει με φιλανθρωπικές δραστηριότητες τις δωρεές πλουσίων, τα συσσίτια και τους εράνους, βάση προϋποθέσεων¹⁰².

5.7 Ο Σύλλογος Ατταλειωτών

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την εγκατάσταση των προσφύγων δημιουργήθηκαν αρκετοί σύλλογοι για να μπορέσουν οι άνθρωποι να αντιμετωπίσουν τα τραύματά τους ή τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν στην εγκατάστασή τους. Η διαχείριση του παρελθόντος είχε σημαντική θέση στην προσπάθεια της συμβολικής ενσωμάτωσης των προσφύγων στο εθνικό φαντασιακό. Στην περίπτωση των προσφύγων υπήρχε η αγωνία να διασωθεί ο πολιτισμός τους, να μη χαθεί από τη σταδιακή αφομοίωση¹⁰³.

Οι προσφυγικοί σύλλογοι προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν και τις δύο όψεις των προβλημάτων των προσφύγων. Έδωσαν έμφαση στα προβλήματα που σχετίζονταν με την εγκατάσταση και τον εντοπισμό αγνοουμένων ή των συντοπιτών που είχαν καταλήξει σε διαφορετικά μέρη της Ελλάδας, την έκδοση πιστοποιητικών κτλ. Αναμείχθηκαν ενεργά στη διαδικασία διεκδίκησης τόπων εγκατάστασης και δικαιωμάτων των προσφύγων, αλλά και σε δράσεις για την ανακούφιση και εξασφάλιση των δικαιωμάτων των προσφύγων τον πρώτο καιρό της παρουσίας τους στην Ελλάδα. Οι σύλλογοι ήταν οι διαμεσολαβητές ανάμεσα στους πρόσφυγες και στο ελληνικό κράτος διευκολύνοντας τις γραφειοκρατικές

¹⁰¹ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 236.

¹⁰² Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 237-239.

¹⁰³ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση τη προσφυγικής μνήμης το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2018, σ. 115.

ανάγκες αλλά και τις ανάγκες εξεύρεσης μιας κοινής γλώσσας ου θα επέτρεπε την ένταξη των προσφύγων στο εθνικό φαντασιακό και σε συμβολικό επίπεδο¹⁰⁴.

Το 1945 μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με την πρωτοβουλία μερικών νέων Ατταλειωτών, ιδρύθηκε ο Σύλλογος «Ένωσις Ατταλειωτών και Αλαιοτών» με αρχική έδρα την περιοχή του Ασυρμάτου. Στόχο είχε να συσπειρώσει περίπου 12.000 Ατταλειώτες που ζούσαν στην ευρύτερη περιοχή και να βοηθήσει στην περίθαλψη, την οργάνωση και τη διατήρηση της μνήμης των προσφύγων από την Αττάλεια και την Αλάγια¹⁰⁵.

Μέσα από συλλογικές διεργασίες τακτοποιήθηκε το αποχετευτικό, αλλά και η ύδρευση στο μαχαλά τους. Με πολιτισμικές εξορμήσεις και κοινωνικά «ανοίγματα» διοργάνωναν τη ζωή τους και της προσέδιδαν ποιότητα, αναβαθμίζοντάς την με ταξίδια, χοροεσπερίδες και βεγγέρες και εορταστικές ομηγύρεις. Η πρόοδος άρχιζε να φαίνεται αχνά. Με δωρεές και χρήματα που συγκέντρωσε ο σύλλογος αγόρασε έκταση δύο στρεμμάτων, όπου θα ανοικοδομηθεί αργότερα η εκκλησία της Θεοτόκου στον Ταύρο. Εκτός από την ανέγερση της εκκλησίας ήταν και οι κατασκηνώσεις, οι εκδρομές στην γενέτειρα πόλη, η βοήθεια στις φτωχές οικογένειες και στους αρρώστους και άλλες αγαθοεργίες¹⁰⁶.

Ξεκινώντας λοιπόν αναλυτικά για τα του συλλόγου, η δεύτερη δεκαετία που βρίσκονται οι πρόσφυγες στα Πετράλωνα αποφασίζουν να αναβαθμίσουν τον συνοικισμό τους δημιουργώντας έναν σύλλογο. Με πρωτοβουλία του συλλόγου έφτιαξαν το αποχετευτικό και την ύδρευση στο Μαχαλά τους. Αλλά και κοινωνικά ο σύλλογος βοήθησε τους πρόσφυγες να οργανώσουν τη ζωή τους, με ταξίδια, χοροεσπερίδες, βεγγέρες και εορταστικές συγκεντρώσεις. Επίσης ο σύλλογος βοηθούσε τους πρόσφυγες σε εύρεση εργασίας. Οι νέοι Ατταλειώτες αποτέλεσαν τον πυρήνα του Συλλόγου, ανέπτυξαν σχέσεις με τους ντόπιους Έλληνες, έμαθαν την ελληνική γλώσσα και ανέλαβαν το επικοινωνιακό κομμάτι. Έδειξαν στους ενδιαφερόμενους πρόσφυγες που ήταν το Υπουργείο ή το Δημαρχείο, η λαχαναγορά ή η Ομόνοια για να πάνε να πουλήσουν το εμπόρευσμά τους. Μεσολάβησαν ώστε να έρθει το νερό στον Ασύρματο ή να υπάρξει μέριμνα για το

¹⁰⁴ Αιμιλία Σαλβάνου, *Η συγκρότηση τη προσφυγικής μνήμης το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2018, σσ. 117-118.

¹⁰⁵ Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τόμ. Α΄, εκδόσεις Ατλαντίς – Μ. Πεχλιβανίδης & Σία, Αθήνα 1989, σ. 333.

¹⁰⁶ Γιώργος Παντελής Πεχλιβανίδης, *ό.π.*, σ. 335.

αποχετευτικό σύστημα στο Μαχαλά, όπου και χτίστηκε το πρώτο αποχωρητήριο πίσω από την πλατεία και τα καφενεία¹⁰⁷.

Τα διοικητικά μέλη του συλλόγου οργάνωναν και την ψυχαγωγία των Ατταλειωτών με περιπάτους στον Εθνικό Κήπο, επισκέψεις σε μουσεία της Αθήνας και περιπάτους εντός και εκτός Αθηνών, με σκοπό να γνωρίσουν οι πρόσφυγες την πατρίδα τους που αγαπούσαν από περιγραφές. Εξασφάλιζαν εκδρομές σε αρχαιολογικούς χώρους, εξορμήσεις στα βουνά το χειμώνα ή το καλοκαίρι οργάνωναν θαλάσσια μπάνια, όπου εκεί ψάρευαν κιόλας και έτρωγαν φρέσκο ψάρι. Γίνονταν επίσης και συσσίτια για τον σιτισμό των παιδιών του Μαχαλά, ενώ γίνονταν και χοροί και χοροεσπερίδες¹⁰⁸. Εκτός όμως από αυτά τα μέλη βοηθούσαν να λυθούν οι ανάγκες του οικισμού, όπως το 1932-1934 που ο συνοικισμός απέκτησε το πρώτο δημόσιο αποχωρητήριο που κτίστηκε με κρατική παρέμβαση και βοήθεια. Η κατάληξη ήταν να γίνει αγωγός ύδρευσης και οι πρόσφυγες να έχουν υδροδότηση, με την τοποθέτηση δύο βρυσών, μία στην πλατεία του Κάτω Ασυρμάτου και μία στο λόφο του Φιλοπάππου. Μέχρι τότε οι πρόσφυγες μάζευαν βρόχινο νερό σε βαρέλια ή αγόραζαν από τους νερουλάδες μπουκάλια νερού¹⁰⁹.

Επειδή ο συνοικισμός δεν είχε κεντρικό υπόνομο, έπρεπε ο μηχανικός να σχεδιάσει τον κεντρικό αγωγό αποχέτευσης, αλλά και ύδρευσης. Το πρώτο αποχωρητήριο έγινε στην κεντρική πλατεία πίσω από τα καφενεία. Ένα δεύτερο έγινε ύστερα από λίγα χρόνια, μετατρέποντας μια από τις δύο σπηλιές που χρησιμοποιούσαν οι πρόσφυγες για τις ανάγκες τους, με τη μέριμνα του κράτους, ενώ δημιουργήθηκε και ένα τρίτο αποχωρητήριο. Καθώς ο πληθυσμός του Ασυρμάτου ήταν μεγάλος και δεν καλυπτόταν από τα δύο πρώτα. Κάθε αποχωρητήριο είχε από δύο λεκάνες και μία βρύση για τον καθαρισμό που ανατέθηκε σε μια Ατταλειώτισσα που πληρωνόταν από τους πρόσφυγες, αργότερα όμως έκανε αίτηση στο Δήμο και διορίστηκε ως καθαρίστρια αποκτώντας βιβλιάριο ενσήμων, αποκτώντας κεντρικό υπόνομο και βρύση η ζωή των προσφύγων βελτιώθηκε¹¹⁰.

¹⁰⁷ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 130.

¹⁰⁸ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 131-136.

¹⁰⁹ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 138-139.

¹¹⁰ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 140-141.

5.8 Η ιερή εικόνα της Παναγίας, κειμήλιο που διέσωσαν οι πρόσφυγες

Η θαυματουργός εικόνα της Παναγίας, που την έλεγαν Παναγία της Κύκκου ήταν μια από τις τρεις εικόνες της Θεομήτορος, έργα του Αποστόλου Λουκά, σύμφωνα με την παράδοση της Αττάλειας και οι τρεις διασώθηκαν και βρίσκονται σε διαφορετικά μέρη της Ελλάδας¹¹¹. Η πρώτη βρίσκεται στη Μονή το Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων, η δεύτερη σε μοναστήρι στην Καστανιά και η τρίτη στη Μονή Κύκκου στην Κύπρο. Αυτής της τρίτης εικόνας αντίτυπο είναι και η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας όμοια και απaráλλαχτη με αυτήν της Μονής της Κύκκου και είχε τοποθετηθεί στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στην Αττάλεια¹¹². Την εικόνα αυτή δεν την ξέχασαν μέσα στη θλίψη της καταστροφής και της προσφυγιάς. Πήγαν, την πήραν και την αμπαλάρισαν με τα λιγοστά τους πράγματα. Με το πλοίο «Ανδρέα Άνδρου» αποβιβάστηκε στο Κατάκολο, όπου παρέμεινε στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου Πύργου. Ότι η εικόνα σώθηκε και βρίσκεται στην Ελλάδα ήταν κάτι που διαδόθηκε σε όλα τα μέρη της Ελλάδας που εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από την Αττάλεια και αυτό ήταν κάτι που τους έδινε δύναμη και ελπίδα. Όταν πέρασαν οι πρώτοι μήνες και ήρθαν κάποιοι στην Αθήνα και εγκαταστάθηκαν στους πρόχειρους συνοικισμούς στον Ασύρματο, έστειλαν ολιγομελή επιτροπή στον Πύργο Ηλείας στο τέλος του 1923, η οποία παρέλαβε και έφερε την εικόνα στην Αθήνα, όπου στεγάστηκε για λίγο στην εκκλησία του Αποστόλου Φιλίππου στο Μοναστηράκι μέχρι τις 25 Αυγούστου 1929¹¹³.

Η εκκλησία των Τριών Ιεραρχών κτίστηκε από τους πρώτους πρόσφυγες της Αττάλειας μόλις αυτοί τακτοποιήθηκαν με τις αυτοσχέδιες παραγκούλες τους, χτίζοντας μια μεγάλη παράγκα που θα ήταν η πρώτη του εκκλησία στην Ελλάδα με τις πενιχρές οικονομίες τους, έχοντας ως ανάγκη να εκκλησιάζονται, να κοινωνούν, να παντρεύονται, να βαφτίζουν και να κηδεύουν τους δικούς τους. Θεωρείται πλέον ένας από τους καλύτερους πέντε ναούς στο λεκανοπέδιο της Αττικής. Ο πρώτος παπάς ήταν Ατταλειώτης και αυτός, ο παπά Δημήτρης τους οργάνωσε και τους εμψύχωσε, γνωρίζοντας πόσο θέλανε να αποκτήσουν τη δική τους εκκλησία. Έστησαν λοιπόν ένα δωμάτιο κρυφά, τη νύχτα, το

¹¹¹ Νίκος Παπάζογλου, *Η Αττάλεια και η θαυματουργός εικόνα Παναγίας Κύκκου*, εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα 1979, σσ. 38-40.

¹¹² Νίκος Παπάζογλου, *ό.π.*, σσ. 40-42.

¹¹³ Νίκος Παπάζογλου, *ό.π.*, σσ. 42-44.

1923 με υλικά που αγόρασαν από κοινού πλίθρες, χώμα, χαλίκια, ασβέστη και λαμαρίνες¹¹⁴.

Μάλιστα εκεί φιλοξενήθηκε για λίγα χρόνια και η εικόνα της Παναγίας Κύκκου. Η ιερή εικόνα ταξίδευε από εκκλησία σε εκκλησία μέχρι να βρει το τελικό της προορισμό. Φυσικά πρώτο της ταξίδι ήταν από την Αττάλεια στο Μοναστηράκι, στον Άγιο Φίλιππο, με τους Ατταλειώτες να νοιώθουν πως έχουν κάτι δικό τους κοντά τους να τους προστατεύει. Όλοι οι Ατταλειώτες από τον Ασύρματο, τον Ταύρο, τη Νέα Ιωνία και το Αιγάλεω έρχονταν να την προσκυνήσουν. Οι Ατταλειώτες του Ασυρμάτου και οι Ατταλειώτες του Ταύρου έχτισαν τις δικές τους εκκλησίες. Για λίγα χρόνια η εικόνα έμεινε στην εκκλησία των Τριών Ιεραρχών και γινόταν πανηγύρι για όλους τους Μικρασιάτες πρόσφυγες¹¹⁵.

Με την λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την απελευθέρωση το έτος 1945 όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ο σύλλογος. Σαν πρώτο στόχο είχε την απόκτηση οικοπέδου για να ανεγερθεί εκκλησία της Θεοτόκου στον Ταύρο, στη θέση της ξύλινης μικρής εκκλησίας - παράγκας που μέχρι τότε εκκλησιάζονταν¹¹⁶. Σήμερα η εκκλησία στη μνήμη της Παναγίας - Κύκκου - Κοιμήσεως Θεοτόκου είναι έτοιμη και λειτουργεί. Οι Ατταλειώτες γιόρταζαν την Κυριακή των Μυροφόρων, 15 μέρες μετά το Πάσχα σε ανάμνηση θαύματος που έγινε στην περιοχή της Αττάλειας¹¹⁷.

5.9 Η παρέμβαση της Φρειδερίκης για την ανοικοδόμηση των πέτρινων κατοικιών

Το γεγονός ότι υπήρχαν εκείνα τα χρόνια μετά τους πολέμους, πρόσφυγες ξεριζωμένοι από την Τουρκία, όπου είχαν χτίσει τις παράγκες τους μέσα στην πρωτεύουσα της Ελλάδας και στα βράχια του Φιλοπάππου, κοντά στο Σύνταγμα και στην Ομόνοια,

¹¹⁴ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 125.

¹¹⁵ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 66-67.

¹¹⁶ Νίκος Παπάζογλου, *Η Αττάλεια και η θαυματουργός εικόνα Παναγίας Κύκκου*, εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα 1979, σ. 47.

¹¹⁷ Νίκος Παπάζογλου, *ό.π.*, σ. 52.

δημιουργούσε παραφωνία στους αστούς της Αθήνας. Ο Μαχαλάς αυτός που κρεμόταν στους πρόποδες του Φιλοπάππου και βρισκόταν δίπλα στα ιστορικά μνημεία της Ακρόπολης και της Πνύκας, έπρεπε να αλλάξει, να αναβαθμιστούν το Θησείο και τα Πετράλωνα, περιοχές όνειδος με αυτόν τον οικισμό 15 λεπτά μόλις με τα πόδια από την πλατεία Συντάγματος. Αλλά για αυτό το σκοπό θα περνούσαν όμως πολλά χρόνια, συγκεκριμένα 32 χρόνια από την αρχική εγκατάσταση των Ατταλειωτών, για να μετατραπεί η γειτονιά αυτή και να πάρει σταδιακά τη σημερινή της μορφή και να αποτελέσει από «Ατταλιώτικα» που αντιπροσώπευε μέχρι τότε, τη γειτονιά των Ονείρων και Λουλουδιασμένη Αυλή των Πετραλώνων, όπως την αναφέρουν πολλές φορές στις εφημερίδες και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης¹¹⁸.

Η γειτονιά παρουσίαζε μια οργανωμένη κοινωνία προσφύγων. Τα πρώτα δύσκολα χρόνια είχαν περάσει και η δημιουργία του συλλόγου είχε βοηθήσει σε σημαντικά ζητήματα. Όμως τα προβλήματα επανέρχονταν κατά καιρούς. Το 1950 οι πρόσφυγες χτυπήθηκαν από πλημμύρες. Οι πλημμυροπαθείς, με συντονισμένες κινήσεις του Συλλόγου τους εξασφάλισαν οριστική λύση στο πρόβλημά της στέγασης. Πέτυχαν να κοινοποιήσουν τα προβλήματά τους μέχρι και στη βασίλισσα. Μετά την επίσκεψη της Φρειδερίκης και την υπόσχεσή της να χορηγήσει λαϊκά προσφυγικά σπίτια εισέρευσαν και ντόπιοι από Ήπειρο και Πελοπόννησο. Κάπως έτσι οι πρόσφυγες από την Αττάλεια που το 1923 αριθμούσαν στην περιοχή του Ασυρμάτου 300 άτομα, μαζί με γηγενείς και επαρχιώτες έφτασαν το 1952 στις 3.000¹¹⁹.

Εκτός από τις προσπάθειες του Συλλόγου για την αναβάθμιση της Παραγκούπολης βοήθησαν σε αυτήν και κάποιοι Ατταλειώτες και συγκεκριμένα Ατταλειώτισσες, όπου σύμφωνα με μαρτυρίες, πήγαιναν και ζητούσαν βοήθεια για να ξεφύγουν από τις άθλιες συνθήκες που ζούσαν, έτσι έφτασαν μέχρι τα ανάκτορα. Οι βασιλείς τότε συνήθιζαν να ακούν τις ανάγκες των πολιτών τους με τον εξής τρόπο. Τοποθετούσαν ένα καλάθι στην οδό Ηρώδη του Αττικού, το οποίο φύλαγαν άνθρωποι του παλατιού και όποιος πολίτης ήθελε να ζητήσει κάτι άφηναν σε αυτό γράμματα, μέσα στα οποία ανέφεραν τα προβλήματα και τα αιτήματά τους. Έτσι έκαναν και οι Ατταλειώτισσες και μάλιστα

¹¹⁸ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 129.

¹¹⁹ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 90-91.

αρκετά συχνά. Τελικά αυτά τα γράμματα κατάφεραν να οδηγήσουν τη βασίλισσα στον Ασύρματο στις 23 Νοεμβρίου 1952. Συγκεντρώθηκαν όλοι οι πρόσφυγες να τη δουν και η χωροφυλακή και μέλη του Συλλόγου, για να καταδείξει τις συνθήκες που ζούσαν οι πρόσφυγες. Η βασίλισσα, που σύμφωνα με μαρτυρίες δεν αποκάλυψε αμέσως την ταυτότητά της σε σπίτια και πρόσφυγες που επισκεπτόταν, αλλά παρίστανε υπάλληλο της Πρόνοιας, τα έβλεπε αυτά για πρώτη φορά και με κάποια αμηχανία άρχισε να σκέφτεται σοβαρά πώς να βοηθήσει και πήρε την απόφαση ανακοινώνοντάς την στους Ατταλειώτες την υλοποίηση του κρατικού στεγαστικού της σχεδίου. Μερίμνησε μέσα σε λίγες μέρες για τους αρρώστους να πάνε στο νοσοκομείο και τα παιδιά να πάνε σχολείο. Τα μέλη του Συλλόγου κόλλησαν το βασιλικό διάταγμα παντού και άρχισαν οι διαβουλεύσεις για τη συγκέντρωση των δικαιολογητικών¹²⁰.

Άρχισαν τα πράγματα να αλλάζουν στον Ασύρματο, για τους πρόσφυγες του Ντερμέν-Ουνού, το Ντάσλικ και το Φασουλά Μάαλεστ της Αττάλειας. Η γειτονιά του Ασυρμάτου έπρεπε να μεταμορφωθεί από μια φτωχογειτονιά σε συνοικισμό με υψηλές προδιαγραφές για την εποχή και να τιμά το περιβάλλον με την ανεκτίμητη πολιτιστική αξία της Ακρόπολης. Όφειλε ο συνοικισμός να απεικονίσει το προστατευτικό και κοινωνικό πρόσωπο της ιθύνουσας τάξης και να προβάλλεται η πρόοδος της Ελλάδας, μέσα από την πρωτεύουσά της. Η επιλογή τοποθεσίας για τα λιθόκτιστα προτάθηκε από το συμβουλευτικό επιτελείο της βασίλισσας Φρειδερίκης. Λίγα χρόνια νωρίτερα, στα Δεκεμβριανά του 1944 είχαν πυρποληθεί οι εγκαταστάσεις της σχολής τηλεγραφημάτων και Ασυρματιστών –η οποία ήταν τμήμα της Σχολής Πολέμου– ο Ασύρματος και ο Τηλέγραφός της. Αποφασίστηκε λοιπόν ο χώρος να αξιοποιηθεί και να χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση κατοικιών προς υποκατάσταση των προσφύγων Ασυρμάτου, με πρωτοβουλία της βασίλισσας Φρειδερίκης, μέσω του «Εράνου» της βασιλίσσης¹²¹.

Για την ανέγερσή του χρησιμοποιήθηκαν οι πέτρες που είχαν μείνει από τη Σχολή Πολέμου, όπου με αυτές κατασκευάστηκαν όλες οι κατοικίες που βρίσκονταν στο πάνω μέρος του Συνοικισμού Ασυρμάτου. Επιχειρήθηκε να αποδοθεί η ονομασία «Συνοικισμός Περικλέους» για κάποια χρόνια, η οποία όμως δεν υιοθετήθηκε. Έτσι ο συνοικισμός μέχρι

¹²⁰ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 273.

¹²¹ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 269-270.

σήμερα αποκαλείται «Ασύρματος», «τα Ατταλιώτικα» ή απλά «τα Πέτρινα», όπου θεωρώ ότι είναι και η επικρατέστερη ονομασία, τουλάχιστον στους κατοίκους των γύρω περιοχών. Λένε πάμε βόλτα στα πέτρινα. Οι πρόσφυγες, μέσα από τις προσπάθειες του συλλόγου τους, πέτυχαν να αποκτήσουν σπίτια καινούργια και μια γειτονιά δομημένη με δρόμους και οδούς, που όμως δεν έχουν μέχρι σήμερα καμιά ονοματοδοσία που να σε παραπέμπει, στους πρόσφυγες, στην Αττάλεια ή στη Μικρά Ασία¹²².

Η ανακοίνωση που δόθηκε στους πρόσφυγες έλεγε να κάνουν αίτηση για κρατική στέγαση. Πρώτα θα τακτοποιούνταν οι πρόσφυγες και ύστερα οι υπόλοιποι κάτοικοι του Ασυρμάτου. Ανάλογα με την οικογενειακή κατάσταση των προσφύγων των γηγενών και των επαρχιωτών σε άλλους δόθηκαν προσφυγικά σπίτια, σε άλλους χρηματικά ποσά για αγορά οικοπέδου ή σπιτιού και σε άλλους στεγαστικά χαμηλότοκα δάνεια. Και οι πρόσφυγες που είχαν καταχωρηθεί από το 1929 και είχαν σωστά χαρτιά θα λάμβαναν κρατική μέριμνα. Είχαν αποδεικτικά στοιχεία είτε με την πολιτογράφηση, είτε με την φωτογράφηση της παράγκας, είτε με το πιστοποιητικό κατεδάφισής της. Επειδή όμως με τα χρόνια είχαν έρθει και άλλοι, οι οποίοι είχαν πρόβλημα απόδειξης της διαμονής τους, αυτό λύθηκε με υπεύθυνες δηλώσεις ότι έμεναν σε συγγενικά προσφυγικά τους πρόσωπα ή νοίκιαζαν δωμάτια Ατταλειωτών στον Ασύρματο και με φωτογραφίες των σπιτιών που έμεναν για όσους φιλοξενούνταν ή νοίκιαζαν¹²³.

Όσοι πρόσφυγες ήρθαν το 1922 και έμεναν στον Ασύρματο, καθώς και τα παιδιά τους, αν είχαν δική τους οικογένεια με παιδιά, που είχαν φύγει, αλλά ξαναγύριζαν με τις οικογένειές τους στα ασφυκτικά σπιτάκια των γονιών τους, για να αποκτήσουν δικαίωμα λαϊκής στέγασης, όπως και οι πολύτεκνοι πρόσφυγες με τέσσερα παιδιά και άνω, ήταν μερικοί από τους όποιους διέθεταν τις προϋποθέσεις για να λάβουν προσφυγικό σπίτι. Παντρεμένοι με τουλάχιστον δυο παιδιά κάτω των 8 ετών επίσης δικαιούνταν προσφυγικό σπίτι, αλλά αν είχαν ένα ή δύο παιδιά άνω των 8 ετών, τους δίνονταν τα ημιυπόγεια από τις τετρακατοικίες που διέθεταν ένα δωμάτιο και βοηθητικούς χώρους. Αν δεν κάποιος δεν ήταν πρόσφυγας, αλλά είχε μετακομίσει με την οικογένεια του και νοίκιαζε στην περιοχή ή αν κάποιος είχε έρθει από την επαρχία και έμενε στον Ασύρματο, έχοντας και

¹²² Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 270.

¹²³ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 276-277.

εκείνος οικογένεια με μικρά παιδιά, δικαιούνταν κατοικία, αρκεί να είχε μετακομίσει εκεί από το 1945. Δικαίωμα στεγαστικού δανείου τώρα, είχαν οικογένειες με 9 μέλη, για να χτίσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους ή και μια οικογένεια που είχε αποκτήσει δικό της οικόπεδο. Όλα αυτά τα κριτήρια βέβαια και αυτές οι προϋποθέσεις, καθώς επίσης και οι σκέψεις ότι μπορεί να μην έφταναν τα προσφυγικά σπίτια για όλους έφερνε αναταραχή και καυγάδες¹²⁴.

Το σχέδιο της στέγασης των προσφύγων, αλλά και των γηγενών του Ασυρμάτου υλοποιήθηκε μέσα σε 7 χρόνια. Οι προσφυγικές κατοικίες χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες. Ήταν οι πέτρινες μονοκατοικίες, οι πέτρινες τετρακατοικίες με πέτρινη επένδυση και οι τετρακατοικίες με τούβλα και σοβά. Η ποικιλία των κατοικιών βασίστηκε στην πολυμορφία των προσφύγων και των γηγενών και στον αριθμό των μελών κάθε οικογένειας, καθώς επίσης ρόλο έπαιξε η ηλικία και ο τόπος γέννησης του κάθε δικαιούχου. Οι μονοκατοικίες ήταν γύρω στα 65 τ.μ., χωρισμένες σε δωμάτια –το πολύ δύο–, ενώ στις τετρακατοικίες το κάθε ένα από τα 4 διαμερίσματα δεν ξεπερνούσε τα 50 τ.μ. Το κάθε σπίτι διέθετε κουζίνα με μικρό χτιστό πάγκο και εσωτερικό ή εξωτερικό μπάνιο με τουρκική λεκάνη, λιτά και σχεδιασμένα με βάση τις απολύτως απαραίτητες ανάγκες διαβίωσης των προσφύγων. Αυτό που κυρίως μετρούσε είναι να είναι τα σπίτια πέτρινα γιατί αυτό σήμαινε πως θα είναι αντισεισμικά, αντιπλημμυρικά και λειτουργικά. Τα οικήματα είχαν αυλή, κυρίως οι μονοκατοικίες, και στο ταβάνι της κουζίνας υπήρχε μικρή δεξαμενή νερού. Τα σπίτια δεν είχαν ρεύμα ή υδροδότηση. Το νερό το αποθήκευαν στο ντεπόζιτο-δεξαμενή της κουζίνας και το γέμιζαν με υδροφόρα μηχανήματα. Αυτό συνέβη τα πρώτα 5 χρόνια, ύστερα άρχισε η ηλεκτροδότηση των σπιτιών με έξοδα των προσφύγων, όπως επίσης και η εγκατάσταση ύδρευσης¹²⁵.

Τα κρατικά αυτά σπίτια δόθηκαν με κλήρο, ανάλογα με την μοριοδότηση, δηλαδή συγκριμένα με τους βαθμούς που αποκτούσε με βάση τα μέλη της οικογένειας, την ηλικία, τον αριθμό των παιδιών και την αρτιμέλεια ή φυσική κατάσταση του καθενός. Οι βαθμοί πήγαιναν κυρίως στους ανάπηρους, στα παιδιά και σε όσους είχαν ανίατη ασθένεια, ενώ βασικό ρόλο έπαιζε η καταγωγή και ο τόπος γέννησης του δικαιούχου. Οι

¹²⁴ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 277-279.

¹²⁵ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 280-281.

Ατταλειώτες πήραν κυρίως τις πέτρινες κατοικίες. Την ημέρα των κλήρων ανάλογα με το τι τραβούσε κάθε οικογένεια, έπαιρνε το κλειδί της κατοικίας και πήγαιναν να το δουν¹²⁶.

Οι πολύτεκνες οικογένειες Ατταλειωτών στεγάστηκαν σε μονοκατοικία με τρία υπνοδωμάτια, κουζίνα, σαλόνι, τουαλέτα, βεράντα και προαύλιο χώρο, ενώ κάποιοι στις τετρακατοικίες που περιλάμβαναν δύο ισόγειες και δύο ανώγειες κατοικίες. Η κάθε μία από αυτές τις κατοικίες είχε τη δομή μιας μονοκατοικίας των πέτρινων, με μία κρεβατοκάμαρα όμως λιγότερη. Οι πρόσφυγες που έπαιρναν στέγη έπρεπε να γκρεμίσουν την παράγκα και να καθαρίσουν το χώρο, έπαιρναν βεβαίωση εκούσιας κατεδάφισης από τον Σύλλογο και έπαιρναν μέρος στην κλήρωση¹²⁷

Η γειτονιά αυτή με τα πέτρινα σπίτια πήρε όπως προαναφέρθηκε την ονομασία συνοικία «Περικλέους» στην προσπάθεια του επιτελείου της Βασιλίσσης να αναβαθμιστεί μαζί με τα Πέτρινα η περιοχή ριζικά, και να αλλάξει η ονομασία Ατταλιώτικα ή Ασύρματος, να λησμονηθεί η καταγωγή και οι ρίζες των κατοίκων ή τι υπήρχε πριν στην περιοχή εκείνη. Οι ονομασίες των οδών στα πέτρινα θύμιζαν ονόματα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας. Οι δρόμοι πήραν όλοι ανεξαιρέτως ονόματα από την εποχή του Περικλή της Αρχαίας Ελλάδας. Υπήρχαν τρεις κεντρικοί δρόμοι, η οδός Απολλωνίου, η οδός Κλεισθένους και η Τρώων, ενώ ενδιάμεσα σε αυτές μικρά δρομάκια που σήμερα δεν μπαίνουν αυτοκίνητα, με ονόματα ενδόξων ανδρών της αρχαίας ιστορίας. Στην αρχή, βέβαια, δεν υπήρχε ονοματοδοσία οδών, παρά μονάχα αριθμός στα σπίτια. Αργότερα όταν έγινε η χαρτογράφηση, όλοι οι δρόμοι απέκτησαν ονόματα των αρχαίων Ελλήνων, στρατηγών, φιλοσόφων και ποιητών. Με φόντο την Ακρόπολη με τον Παρθενώνα και το Ερεχθείο έπρεπε οι ονομασίες των οδών να συνάδουν πλέον με το Ιστορικό Περιβάλλον¹²⁸.

5.10 Η ζωή των προσφύγων στα Πέτρινα

Τα πρώτα χρόνια των Ατταλειωτών στα πέτρινα σπίτια κύλησαν ομαλά. Ο Ασύρματος είχε γίνει ο σύγχρονος συνοικισμός «Περικλέους». Η χαρά των Ατταλειωτών ήταν μεγάλη

¹²⁶ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 283-284.

¹²⁷ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 282-283.

¹²⁸ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σσ. 283-284.

που είχαν αποκτήσει αυτά τα σπίτια. Το όνειρό τους ήταν να βάλουν καινούργια έπιπλα μέσα, αλλά τα πρώτα χρόνια η επίπλωση ήταν ό,τι είχαν και στις παραγκούλες. Δεν τους πείραζε που στην αρχή τα σπίτια δεν είχαν αποχέτευση, ύδρευση ή ηλεκτρικό, παρά φρόντιζαν να μαζέψουν λεφτά για να τα οργανώσουν. Οι γυναίκες φρόντιζαν τα εσωτερικά του σπιτιού και οι άντρες άρχισαν να φτιάχνουν τις αυλές με λουλούδια και δέντρα. Ο Συνοικισμός άρχισε να έχει την ομορφιά ενός χωριού, μέσα στην πόλη¹²⁹. Η ζωή κυλούσε όπως πριν με τη διαφορά ότι πλέον τα σπίτια ήταν γερά, ζούσαν στο πράσινο του λόφου του Φιλοπάππου, υπήρχε καθαριότητα, ενώ οι αγορές τους από το πλανόδιο μανάβη, ψαρά, τυροπιτά συνεχιζόταν όπως και πριν, ενώ με συμφωνία με την γαλακτοβιομηχανία ΕΒΓΑ, άφηναν γάλα σε κάθε σπίτι κάθε μέρα και πληρώνονταν κάθε εβδομάδα¹³⁰.

Τα πρώτα δέκα χρόνια στον συνοικισμό ήταν ονειρικά. Οι πρόσφυγες ανάλογα και με τις δουλειές έκαναν, άρχισαν να μαζεύουν χρήματα, να αντικαταστήσουν τα κουζινικά με καινούργια καλής ποιότητας, ενώ και το ντύσιμό τους και τα είδη σπιτιού, όπως σεντόνια κτλ. βελτιώθηκαν και αντικαταστάθηκαν. Άρχισαν να αγοράζουν πράγματα για την βελτίωση της ζωής τους, ακόμα και για τη διασκέδασή τους, όπως ράδιο, πικ-άπ κ.ά.¹³¹

Δυστυχώς όμως κάποια πράγματα δεν ήταν όπως πίστευαν αρχικά και σύντομα θα το καταλάβαιναν. Μετά από πέντε χρόνια περίπου η Τράπεζα Ελλάδος άρχισε να στέλνει ειδοποιητήρια στους πρόσφυγες. Όταν πήραν τα κλειδιά στα χέρια τους πήραν και τα παραχωρητήρια, δηλαδή τα συμβόλαια των σπιτιών. Δεν διάβασαν όμως εκεί πως η Φρειδερίκη είχε πάρει στεγαστικό δάνειο, το οποίο θα χρεωνόταν στους κατοίκους των κατοικιών αυτών και ότι τα σπίτια ήταν υποθηκευμένα και πως οι ίδιοι μετά από μια περίοδο χάριτος, θα έπρεπε να αρχίσουν να πληρώνουν τις δόσεις τους κανονικά. Αναλυτικά η μια πέτρινη κατοικία χρεωνόταν 52.000 δρχ. ενώ οι άλλες με το σοβατισμένο εξωτερικό τοίχο που αναφέρθηκε πιο πάνω 29.000 δρχ. Όπως ήταν φυσικό οι κάτοικοι αναστατώθηκαν και άρχισαν να ρωτούν ο ένας τον άλλον αν γνώριζαν κάτι περισσότερο για αυτά τα ειδοποιητήρια. Η πρώτη αντίδρασή τους ήταν να συσπειρωθούν

¹²⁹ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956)*. Από *Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 285-286.

¹³⁰ Άννα Π. Νιγδέλη *ό.π.*, σσ. 287-288.

¹³¹ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σ. 289.

και να μη πληρώσουν. Επικράτησαν καυγάδες και διαπληκτισμοί με κλητήρες που έφερναν τα χαρτιά και αστυνομικούς που καλούνταν για τις φασαρίες, ακόμα και προσωποκρατήσεις. Δεν μπορούσαν να πιστέψουν πως άλλα τους είχαν πει και άλλα καλούνταν να κάνουν τώρα. Ουσιαστικά τίποτα δεν τους είχε χαριστεί στο τέλος και έπρεπε να πληρώσουν αν ήθελαν να κρατήσουν τα σπίτια τους και να μην τα πάρει η Τράπεζα. Όπως ήταν φυσικό ένοιωθαν προδομένοι. Τελικά μετά από ατελείωτες συζητήσεις μεταξύ τους κατάλαβαν πως δεν μπορούσαν δυστυχώς να αποφύγουν την πληρωμή και ότι έπρεπε να πληρώσουν το δάνειο για να γίνουν ολοκληρωτικά δικά τους. Αρχισαν λοιπόν οι διακανονισμοί με την τράπεζα για χαμηλές δόσεις που θα δίνονταν ανά εξάμηνο. Κάποιοι το αποπλήρωσαν και κάποιοι που δεν τα κατάφεραν, για αυτούς το χρέος μεταφέρθηκε με την μεταβίβαση των σπιτιών στα παιδιά και στα εγγόνια τους μέχρι κάποτε να αποπληρωθεί. Ίσως για αυτό κάποια από αυτά τα ιδιαίτερα σπίτια πωλούνται σήμερα¹³².

5.11 Η ιδιαίτερη πολυκατοικία του Φιλοπάππου

Επειδή χτίστηκαν τη δεκαετία του 1950, 170 πέτρινα σπίτια για την στέγαση των προσφύγων στην περιοχή του Ασυρμάτου, αυτά δεν έφταναν να στεγάσουν το σύνολο των προσφύγων. Αποφασίστηκε λοιπόν να δημιουργηθεί και το κτηριακό συγκρότημα στο λόφο του Φιλοπάππου, που σχεδιάστηκε το 1967 από την αρχιτέκτονα Έλλη Βασιλικιώτη Νικολαΐδη, υπάλληλο του υπουργείου Δημοσίων έργων, που είχε αναλάβει το εγχείρημα, για να στεγάσει επιπλέον οικογένειες προσφυγών. Κάποιες φορές υπάρχει σύγχυση ότι το έργο αυτό σχεδιάστηκε από τον Άρη Κωνσταντινίδη, γνωστό αρχιτέκτονα του οποίου οι φόρμες μοιάζουν με το σχέδιο την συγκεκριμένης πολυκατοικίας. Το οποίο όμως κάτι δεν ισχύει. Για πολλά χρόνια επικρατούσε η ανωνυμία των κρατικών έργων, όποτε το ευρύ κοινό το γνώριζε το συγκεκριμένο έργο ως κρατική εργατική κατοικία. Ίσως πάλι να αποκρύφτηκε το όνομα της, καθώς ήταν γυναικά αρχιτέκτονας, και την δεκαετία του 1950

¹³² Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956)*. Από *Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 295-297.

και του 1960, η αρχιτεκτονική ήταν ανδροκρατούμενο περιβάλλον, αφήνοντας στο περιθώριο γυναίκες αρχιτέκτονες, παρά το σπουδαίο έργο τους¹³³.

Πρόκειται για μια μεγάλη διώροφη πολυκατοικία με καμπυλωτό σχήμα, που δείχνει να αγκαλιάζει το λόφο του Φιλοπάππου και περιλαμβάνει 55 διαμερίσματα και 8 ισόγεια καταστήματα, ενώ επεκτείνεται σε 5 ορόφους. Εκεί λοιπόν στεγάστηκαν 32 οικογένειες, όσοι Ατταλειώτες είχαν κάνει γάμο με γηγενή, ορφανά κ.ά¹³⁴.

5.12 Η ιστορία της ταινίας «Συνοικία το Όνειρο»

Η λογοκρισία στον Κινηματογράφο στην Ελλάδα εμφανίστηκε πιο έντονα την δεκαετία του 1950 και 1960, μετά την μεταπολεμική περίοδο αποτελώντας αγαπημένο μέσο προπαγάνδας και χειραγώγησης. Βέβαια από το 1936 η δικτατορία του Μεταξά είχε συστηματοποιήσει την προληπτική λογοκρισία με την ίδρυση του Υπουργείου Τύπου και Τουρισμού. Λογοκρισία λοιπόν έγινε σε Τύπο και εκδόσεις, κινηματογράφο, θέατρο και τραγούδι μέχρι το 1974. Στην περίπτωση του κινηματογράφου, γινόταν διπλός έλεγχος μιας ταινίας πριν βγει στις αίθουσες από τις αρμόδιες επιτροπές του Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως. Αρχικά ελέγχονταν το σενάριο της ταινίας και δίνονταν άδεια για τη λήψη σκηνών, ενώ όταν η ταινία ήταν έτοιμη ελέγχονταν και δίνονταν η άδεια προβολής στους κινηματογράφους. Η επιτροπή απαγόρευε μια ταινία ή να έκοβε σκηνές και διαλόγους, όταν έκρινε ότι η ταινία επηρέαζε τους νέους, διατάρασσε τη κοινωνία, προπαγάνδιζε, δυσφημούσε τη κυβέρνηση και έβλαπτε τον τουρισμό, πρόσβαλλε τη χριστιανική θρησκεία ή στερούνταν καλλιτεχνικής αξίας¹³⁵.

¹³³ <https://www.doma.archi/index/projects/polykatoikia-asyrmatos> Ημερομηνία επίσκεψης 05/06/2026 και Χαρά Βούλγαρη, ιδιοκτήτρια του εστιατορίου «Ασχημόπαπο» συνέντευξη στο <https://archive.istorima.org/en/interviews/EL-11052> Ημερομηνία επίσκεψης 28/05/2026.

¹³⁴ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 282 και <https://www.doma.archi/index/projects/polykatoikia-asyrmatos> Ημερομηνία επίσκεψης 27/06/2026

¹³⁵ <https://daysofart.gr/%CE%BD%CE%B5%CE%B1/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CE%BD%CE%B5%CE%B1/%CE%B7-%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82%CF%84%CE%>

Ο Συνοικισμός Ασύρματος αποτέλεσε σε αυτή την ταινία το φυσικό σκηνικό που αναζήτησε ο παραγωγός, σκηνοθέτης και πρωταγωνιστής της Αλέκος Αλεξανδράκης για να καυτηριάσει τη φτώχεια που υπήρχε στο κέντρο της πρωτεύουσας. Ο τίτλος της ταινίας είναι ειρωνικός, καθώς δείχνει τις άθλιες συνθήκες στις οποίες ζούσαν οι πρόσφυγες. Οι εικόνες που βλέπει κάποιος παρακολουθώντας την ταινία τον παρακινεί να αναρωτηθεί πως, αν το '50 και το '60 ήταν έτσι ο οικισμός, πώς θα ήταν άραγε όταν άρχισε να χτίζεται; Πώς ήταν όταν άρχισαν να χτίζονται οι παράγκες, είχε βελτιωθεί με τα χρόνια ή παρέμενε ίδιος; Μη διαθέτοντας ηλεκτρικό, αποχέτευση ή ύδρευση ήταν ένας «ονειρικός οικισμός»; Η ταινία ήθελε να προβάλλει τα προβλήματα στη φτωχογειτονιά και τους ανθρώπους που αγωνίζονται να επιβιώσουν σε αντίξοες συνθήκες, ακριβώς κάτω από το σύμβολο του πολιτισμού μας την Ακρόπολη¹³⁶.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο Αλέκος Αλεξανδράκης έψαχνε μια φτωχή περιοχή για να γυρίσει τη δεύτερή του ταινία ως παραγωγός. Την περιοχή του Ασυρμάτου δεν τη γνώριζε, έμαθε όμως γι' αυτή και την επισκέφτηκε. Είδε τις παράγκες και σκέφτηκε ότι ήταν το ιδανικό σκηνικό για την ταινία του. Βρήκε επίσης στα πρόσωπα των προσφύγων, τους κομπάρσους που θα έπαιζαν στην ταινία του. Πολλοί Ατταλειώτες και Ατταλειώτισσες και παιδιά έπαιζαν στην ταινία¹³⁷.

Η υπόθεση της ταινίας αφορούσε έναν άνεργο άνθρωπο που προσπαθώντας να βρει δουλειά δεν τα κατάφερνε, ένοιωθε άχρηστος να βοηθήσει την οικογένειά του και αυτοκτονεί από το λόφο του Φιλοπάππου. Ένας φτωχός Ατταλειώτης είχε αυτή την τύχη αλλά όχι για λόγους φτώχειας. Όπως και να έχει οι σεναριογράφοι Κώστας Κοτζιάς και Τάσος Λειβαδίτης εμπνεύστηκαν από αυτό. Η ταινία ακολουθεί τον αγώνα των κατοίκων να επιβιώσουν και να βγουν από την ανέχεια. Οι πρωταγωνιστές είναι ο Ρίκος (Αλεξανδράκης) ένας νέος άντρας που είχε αποφυλακιστεί και προσπαθούσε να βγάλει λεφτά με παρανομίες, η Στεφανία (Αλίκη Γεωργούλη) πρώην αγαπημένη του, που απαρνιέται το Ρίκο και προσπαθεί να κυνηγήσει μια καλύτερη ζωή με πλούσιους φίλους,

B1%CE%B9%CE%BD%CE%AF%CE%B1%CF%82%CF%83%CF%85% CE%BD% CE% BF% CE% B9%CE%BA%CE%AF%CE%B1-%CF%84/ Ημερομηνία επίσκεψης 18/06/2026.

¹³⁶ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σ. 263.

¹³⁷ Άννα Π. Νιγδέλη, *ό.π.*, σ. 264.

ο Νεκροφόρος (Μάνος Κατράκης) πατέρας της Στεφανίας, που προσπαθούσε να συνεισφέρει οικονομικά στο σπίτι του ζώντας στη συνέχεια, αλλά ήλπιζε για ένα καλύτερο μέλλον για τη γειτονιά και ο Ασημάκης (Αλέκος Πέτσος), συντάιρος του Ρίκου, στο οποίο έδωσε τις οικονομίες του για να ξεκινήσουν μια παράνομη δουλειά και όταν ανακάλυψε ότι ο Ρίκος σπατάλησε τα λεφτά αυτοκτόνησε μην αντέχοντας την απόγνωση και την προδοσία, οδηγώντας τους υπόλοιπους πρωταγωνιστές στην ηθική αφύπνιση και στον συμβιβασμό. Η Στεφανία και ο Ρίκος ξαναέρχονται κοντά για να συμπαρασταθούν ο ένας στον άλλο, βάζοντας τέλος στις αυταπάτες και στην ωμή απομυθοποίηση των ψευδαισθήσεων και του εύκολου χρήματος και την αποδοχή της πραγματικότητας¹³⁸.

Στο πλαίσιο του ελέγχου των ταινιών το 1961 η ταινία *Συνοικία τ' Όνειρο* του Αλέκου Αλεξανδράκη και της Αλίκης Γεωργούλη έπρεπε να λάβει αυτή την έγκριση από τη Γενική Διεύθυνση Τύπου. Η επιτροπή έκοψε πολλές σκηνές της ταινίας θέλοντας να αμβλύνει τις εικόνες μιζέριας και φτώχειας που έδειχνε από τη ζωή στην προσφυγική παραγκούπολη, σε μια περίοδο που η ελληνική κυβέρνηση πρόβαλε την εικόνα μιας χώρας που έμπαινε σε τροχιά ανάπτυξης και ευημερίας και είχε διαφημίσει το χτίσιμο των Πέτρινων σπιτιών για τους πρόσφυγες. Μάλιστα για αυτόν ακριβώς το λόγο η επιτροπή λογοκρισίας αφαίρεσε, από τους τίτλους τέλους της ταινίας, τις ευχαριστίες προς τους κατοίκους του Ασυρμάτου, οι οποίοι είχαν παίξει ως κομπάρσοι στην ταινία είχαν δώσει ρούχα χιλιοτρυπημένα ή και αντικείμενα, όπως κουζινικά για να υπάρχει αληθοφάνεια στις σκηνές. Αποσυνδέθηκε, έτσι, το σκηνικό που διαδραματιζόταν η πλοκή της ταινίας και είχε διαλέξει ο Αλεξανδράκης, από μια πραγματική γειτονιά της Αθήνας των αρχών της δεκαετίας του '60. Η ταινία επίσης κρίθηκε ακατάλληλη για ανηλίκους, γεγονός που της στερούσε ένα σημαντικό κινηματογραφικό κοινό¹³⁹. Συνέχισε Η Συνοικία το Όνειρο

¹³⁸ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956)*. Από *Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 265-266.

¹³⁹ <https://daysofart.gr/%CE%BD%CE%B5%CE%B1/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CE%BD%CE%B5%CE%B1/%CE%B7%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%84%CE%B7%CF%82%CF%84%CE%B1%CE%B9%CE%BD%CE%AF%CE%B1%CF%82%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%AF%CE%B1%CF%84/> και <https://www.mixanitouxronou.gr/giati-i-astinomiki-kalesan-to->

λογοκρίθηκε πριν την προβολή της. Σκηνές κόπηκαν και τα αρνητικά κάηκαν μπροστά στον Αλεξανδράκη που τον κάλεσαν για να το δει και ο ίδιος. Η ταινία βγήκε κατακρεουργημένη. Σε συνέντευξή του στα «Νέα» είχε πει πως χάρη στην παρέμβαση της Ελένης Βλάχου στον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή, βγήκε η ταινία για προβολή, έστω και κομμένη. Αλλά ακόμα και στην πρώτη προβολή της έγιναν επεισόδια με την αστυνομία να προσπαθεί να εμποδίσει τον κόσμο να μπει να την παρακολουθήσει. Φυσικά δεν προβλήθηκε σε επαρχιακές πόλεις. Η ταινία έγινε με πολλούς αγώνες, κυνηγητά και χρέη για τον παραγωγό ο οποίος καταστράφηκε και οικονομικά και προσωπικά αφού η ταινία αυτή και η αντιμετώπιση που είχε έβαλε τέλος στη σχέση του με την Γεωργούλη¹⁴⁰.

aleko-alexandraki-na-di-to-film-tis-tenias-tou-na-kegete-ke-ekanan-ntou-ston-kinimatografo-pou-epeze-ti-sinikia-to-oniro-to-xechasmeno-paraskinio-mias-ekpliktikis-te/ Ημερομηνία επίσκεψης 18/06/2026.

¹⁴⁰ Άννα Π. Νιγδέλη, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022, σσ. 263-265 και <https://www.youtube.com/watch?v=o68e7NeNEVg> Ημερομηνία επίσκεψης 16/6/26 και <https://www.youtube.com/watch?v=-90cvraAsmU> Ημερομηνία επίσκεψης 16/6/26.

6. Ο συνοικισμός του Ασυρμάτου των Ατταλειωτών σε σύγκριση με τους υπόλοιπους προσφυγικούς οικισμούς.

Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Αττική, μετά το 1922 δεν ακολούθησε ένα ενιαίο μοντέλο. Από τη μια μεριά υπήρξε ο κρατικός, οργανωμένος σχεδιασμός που δημιούργησε ολόκληρες δομημένες περιοχές και από την άλλη η αναγκαία, σπασμωδική, αυθαίρετη κατάληψη της γης από εξαθλιωμένες προσφυγικές ομάδες. Μέσα στο 1923 ακολούθησαν απαλλοτριώσεις από το Ταμείο Περιθάλψεως σε περιοχές όπως Νέα Σμύρνη, Καισαριανή, Κοκκινιά, Νέα Ιωνία, Βύρωνα, την ευθύνη των οποίων παρέλαβε η ΕΑΠ από το Ταμείο Περιθάλψεως. Οι συνοικίες όμως διαχωρίζονταν. Στις περιοχές που δεν είχε γίνει απαλλοτρίωση, οι πρόσφυγες ζούσαν σαν καταπατητές. Η γη όπου έστηναν τις παράγκες ανήκαν σε ιδιώτες, στην εκκλησία ή το κράτος. Ο διαχωρισμός των συνοικισμών στους κρατικούς και στους άλλους ήταν αισθητός¹⁴¹. Ο συνοικισμός του Ασυρμάτου στο λόφο του Φιλοπάππου, αποτελεί, αν και δεν είναι η μοναδική, την πιο ακραία περίπτωση αυτοστέγασης και η σύγκρισή του με άλλους εμβληματικούς οικισμούς, όπως αυτούς της Καισαριανής, της Νίκαιας (Κοκκινιά), του Δουργουτίου, του Βύρωνα (Παγκρατίου) κ.ά., αναδεικνύει τις ομοιότητες και τις διαφορές τους.

Ο οικισμός της Νέας Σμύρνης ήταν ο πιο προνομιούχος και πλούσιος προσφυγικός οικισμός. Σχεδιάστηκε με βάση ένα πρωτοποριακό για την εποχή ρυμοτομικό σχέδιο, το 1924, το οποίο προέβλεπε μεγάλους δρόμους και πλατείες, όπως επίσης και μεγάλους χώρους πρασίνου. Στην περιοχή αυτή εγκαταστάθηκαν κυρίως εύποροι πρόσφυγες από τη Σμύρνη, οι οποίοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να χτίσουν μονοκατοικίες και αρχοντικά, με την περιοχή σήμερα να εξελίσσεται σε ένα από τα πιο ακριβά προάστια στη νότια πλευρά της Αθήνας¹⁴².

Ο συνοικισμός του Βύρωνα ήταν ο πρώτος προσφυγικός οικισμός, που αρχικά είχε ονομαστεί «συνοικισμός Παγκρατίου». Αρχικά στην περιοχή βρίσκονταν βοσκοτόπια και χωράφια Αθηναίων, τα οποία άρχισαν η δεκαετία του 1920 και του 1930 να

¹⁴¹ Πόπη Αραπίνη, *Δουργούτι: Αρμένιοι και Έλληνες πρόσφυγες – Μνήμη και Ιστορία*, Εκδόσεις Τσουκάτου / Περιοδικό Αρμενικά, Αθήνα 2024, σσ. 66-67.

¹⁴² <https://neasmyrni.gr/istorika-stoixeia/> Ημερομηνία πρόσβασης 28/7/2026.

απαλλοτριώνονται για την αποκατάσταση των προσφύγων. Ο οικισμός άρχισε να δημιουργείται ήδη το φθινόπωρο του 1922 με την πρώτη άφιξη των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Αθήνα. Το πρώτο τμήμα του οικισμού χτίστηκε την περίοδο 1922-1923 από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και η αρχική ονομασία του ήταν Συνοικισμός Παγκρατίου. Το υπόλοιπο τμήμα κατασκευάστηκε από την ΕΑΠ μεταξύ 1924-1926. Το οριστικό του όνομα το πήρε από το μεγάλο φιλέλληνα ποιητή Τζωρτζ Γκόρντον Μπάιρον, τον Απρίλιο του 1924 στην επέτειο των 100 χρόνων από την εθελοντική του θυσία στο Μεσολόγγι. Στον προσφυγικό οικισμό εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες κυρίως από τη Σμύρνη και την ευρύτερη της, αλλά και την Καπαδοκία, τον Πόντο, την Αρμενία κ.ά. Εκεί χτίστηκαν οργανωμένα πλινθόκτιστα σπιτάκια με κεραμοσκεπές. Η περιοχή απέκτησε πολύ γρήγορα δική της αγορά, σχολεία και έντονη πολιτιστική ζωή. Θεωρούνταν η «Μικρή Σμύρνη». Η περιοχή του Βύρωνα, αναπτύχθηκε ραγδαία μεταπολεμικά μέσω του συστήματος της αντιπαροχής, έχοντας ως αποτέλεσμα, τα περισσότερα προσφυγικά σπίτια, να δοθούν, να γκρεμιστούν και στη θέση τους να χτιστούν πολυκατοικίες.¹⁴³

Η Καισαριανή δημιουργήθηκε μετά από την Μικρασιατική Καταστροφή, όταν την άνοιξη του 1923 έφταναν σταδιακά πρόσφυγες από τα παράλια της Μικράς Ασίας και άρχισαν να εγκαθίστανται πρόχειρα και τμηματικά σε κωνικές σκηνές του στρατού στην ανατολική πλευρά της Αθήνας. Οι πρόσφυγες αυτοί προέρχονταν από τα Βούρλα και από χωριά της ευρύτερης χερσονήσου της Ερυθραίας και χωριά της ευρύτερης περιοχής της Σμύρνης, ενώ αργότερα προστέθηκαν οικογένειες από Καπαδοκία, Κωνσταντινούπολη και Πόντο. Τον Μάιο του 1923 ξεκίνησε η κατασκευή 500 ξύλινων παραπηγμάτων και 1000 πλινθόκτιστων δωματίων. Σε κάθε τετράγωνο της περιοχής υπήρχαν 10-12 σπίτια και στο κέντρο υπήρχε ένα είδος αυλής, στην οποία βρίσκονταν τα κοινά αποχωρητήρια. Τον πρώτο καιρό οι ελλείψεις ήταν δραματικές και τα έργα προχωρούσαν με αργούς ρυθμούς. Όλες οι κατοικίες που χτίστηκαν από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων παραχωρούνταν δωρεάν. Αντίθετα όταν ανέλαβε η ΕΑΠ από το 1925, ανάγκασε τους πρόσφυγες να καταβάλλουν υποχρεωτικά ενοίκιο ή να αγοράσουν τα οικήματα στα οποία

¹⁴³ <https://vironas.gr/2019/04/%CE%B2%CF%8D%CF%81%CF%89%CE%BD%CE%B1%CF%82%CE%BF%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%86%CF%85%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%B9/> Ημερομηνία πρόσβασης 8/8/2026.

διέμεναν, γεγονός που προκάλεσε αντιδράσεις. Και σε αυτόν τον οικισμό η ύδρευση ήταν ένα από τα βασικότερα προβλήματα. Υπήρχε μια βρύση, το λεγόμενο «βρυσάκι» χαμηλά στην Καισαριανή, όπου οι πρόσφυγες μετέφεραν το νερό με δοχεία, ενώ αργότερα τοποθετήθηκε μια τρύπα η οποία έστελνε νερό σε ένα ντεπόζιτο. Από το 1929 τοποθετήθηκαν κάποιες βρύσες σε δημόσιους χώρους και σε ελάχιστα σπίτια, ενώ άρχισαν να χτίζονται και διώροφες προσφυγικές πολυκατοικίες¹⁴⁴.

Ο συνοικισμός της «Νέας Κοκκινιάς» ιδρύθηκε στον Πειραιά, στη περιοχή με το όνομα «Κοκκινάδα», όνομα που οφείλεται στο χρώμα του εδάφους ανάμεσα σε βιομηχανική ζώνη. Η περιοχή ήταν αραιοκατοικημένη στις αρχές του 20ού αιώνα λόγω του άγονου εδάφους¹⁴⁵. Αποτέλεσε τον μεγαλύτερο προσφυγικό, οργανωμένο αστικό προσφυγικό συνοικισμό της Αττικής. Δημιουργήθηκε αμιγώς από πρόσφυγες, με τη συνεργασία του κράτους, των φορέων αποκατάστασης, αλλά και των ίδιων των προσφύγων, οι οποίοι συνέβαλλαν στη διαμόρφωση του χώρου εγκατάστασής τους, μέσω της άμεσης αυτοοργάνωσής τους¹⁴⁶. Στις αρχές του 1923 το Ταμείο Προστασίας Προσφύγων έκανε τοπογράφιση της περιοχής και η οικοδόμηση άρχισε. Ως προσωρινά καταλύματα δόθηκαν σκηνές σε μικρά οικοπέδα. Στη συνέχεια η ΕΑΠ ανέλαβε το συστηματικό πολεοδομικό σχεδιασμό της Κοκκινιάς. Στην αρχική φάση στέγασης (1924-1926) δημιουργήθηκαν οι περιοχές Αι-Νικολάου και Οσία Ξένης, ονομασία που πήραν από τις εκκλησίες που χτίστηκαν σε δύο σημεία της περιοχής. Τα σπίτια ήταν γερά και παρουσίαζαν ποικιλία ως προς την εξωτερική εμφάνιση και το μέγεθος¹⁴⁷.

Η ανοικοδόμηση ξεκίνησε το 1923, όπου άρχισαν να χτίζονται τα πρώτα τετράγωνα μικρά σπίτια σε εμβαδόν 20-25 τετραγωνικά μέτρα, χαμηλά, με ένα δωμάτιο και μια κουζίνα. Οι πρόσφυγες συμμετείχαν στην κατασκευή των πλίνθινων σπιτιών και στην ανέγερσή

¹⁴⁴ <https://kaisariani.gr/o-topos-mas/istoria/oi-mikrasiates-prosfyges/> Ημερομηνία πρόσβασης 28/7/2026.

¹⁴⁵ Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση στη Νίκαια: Σύλλογοι, ταυτότητες και μνήμη*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2023, σσ. 44-45.

¹⁴⁶ Κυριακή Παπαθανασοπούλου – Μαρία Πούλου, «Νίκαια: Δύο εκθέσεις με αφορμή την συμπλήρωση εκατό χρόνων από την ίδρυση της πόλης», στο *Ίχνη στο χρόνο. Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και ιστορία*, επιμέλεια Γιάννης Γιαννιτσιώτης - Αλέξαμδρος Τενεκετζής, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2026, σ. 240.

¹⁴⁷ Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, επιμ. Ελιάνα Χουρμουζιάδου, εκδόσεις MIET, Αθήνα 2004, σ. 114.

τους¹⁴⁸. Ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς, αντιμετώπιζε προβλήματα και δύσκολες συνθήκες διαβίωσης. Η υδροδότηση επίσης ήταν προβληματική, καθώς δεν υπήρχαν υπόγεια ύδατα. Το 1928 προγραμματίστηκε να κατασκευαστεί σε έναν λόφο στην άκρη της Νέας Κοκκινιάς μια μεγάλη δεξαμενή και ένα πλήρες δίκτυο αγωγών, το οποίο θα συνδέονταν με τις βρύσες που θα εξυπηρετούσαν τους δρόμους του προαστίου¹⁴⁹.

Η Κοκκινιά χωρίζεται σε γειτονιές με νοητά όρια. Στα βόρεια του αρχικού οικισμού βρίσκονται τα Γερμανικά η μόνη συνοικία με ευδιάκριτα όρια λόγω των χαρακτηριστικών σπιτιών της. Ιδρύθηκε 6 χρόνια μετά την άφιξη των προσφύγων. Και ήταν η τελευταία περιοχή που παρέσχε στέγη η ΕΑΠ. Τα σπίτια αυτά ήταν ομοιόμορφα προκατασκευασμένα σπίτια από πλάκες αμιάντου και όχι κατοικίες από μόνιμα και σταθερά οικοδομικά υλικά. Η Υπηρεσία Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών του Υπουργείου Πρόνοιας ανέλαβε τη θεμελίωση και την συναρμολόγηση των οικημάτων. Το ελληνικό κράτος είχε δεσμευτεί με συμβάσεις ξύλινων οικιών για τις γερμανικές επανορθώσεις. Σε αυτά εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες χαμηλότερων οικονομικών στρωμάτων που δεν είχαν αποκατασταθεί ακόμα και παρέμεναν σε αποθήκες και υπόγεια εργοστασίων του Πειραιά. Κάθε οίκημα ήταν διπλοκατοικία και κάθε μία κατοικία περιλάμβανε τρία δωμάτια μια μικρή κουζίνα και ένα μικρό αποχωρητήριο. Η συνοικία των γερμανικών ήταν από τις πλέον φτωχικές και υποβαθμισμένες περιοχές της Νέας Κοκκινιάς. Οι συνθήκες υγιεινής ήταν υποτυπώδεις. Η ύδρευση γινόταν από δημόσιες βρύσες και οι δρόμοι ήταν χωμάτινοι¹⁵⁰.

Ο προσφυγικός οικισμός του Ταύρου δημιουργήθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 σε μια εκτός σχεδίου περιοχή της Αθήνας, αρχικά γνωστή ως συνοικισμός «Νέων Σφαγείων», για αυτό και αρχικά λεγόταν «Νέα Σφαγεία». Οι πρώτοι κάτοικοι ήταν πρόσφυγες από τη Σμύρνη, την Αττάλεια και άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας, οι οποίοι αντίκρισαν μια εκτός σχεδίου βαλτώδη έκταση, γεμάτη υγρασία στην κοίτη του Ιλισού. Ενώ στον Ασύρματο έμεναν σχεδόν αποκλειστικά οικογένειες από την Αττάλεια, ο

¹⁴⁸ Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *Προσφυγική εγκατάσταση στη Νίκαια: Σύλλογοι, ταυτότητες και μνήμη*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2023, σσ. 51-52.

¹⁴⁹ Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *ό.π.*, σσ. 66-68.

¹⁵⁰ Κυριακή Παπαθανασοπούλου, *ό.π.*, σσ. 72-74 και Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, επιμ. Ελιάνα Χουρμουζιάδου, εκδόσεις MIET, Αθήνα 2004, σσ. 127-129.

Ταύρος λοιπόν είχε πληθυσμό από διάφορες περιοχές. Ο οικισμός του Ταύρου δημιουργήθηκε και αυτός μέσω της αυτοστέγασης με παραπήγματα, αλλά πρόσφυγες έμεναν και σε κατοικίες που κατασκευάστηκαν από το κράτος. Από το 1950 ξεκίνησε η σταδιακή ανέγερση των προσφυγικών και εργατικών πολυκατοικιών για όσους ζούσαν σε παραπήγματα. Όπως και στην Κοκκινιά, έτσι και εδώ δόθηκαν κάποια σπίτια προκατασκευασμένα. Οι σφαγείς έδωσαν επίσης δουλειά στους φτωχούς πρόσφυγες, όπως και τροφή για τον οικισμό δίνοντάς τους κομμάτια από τα ζώα που δεν μπορούσαν να πουληθούν¹⁵¹.

Ένας άλλος οικισμός που ιδρύθηκε στην Αττική, στον κόλπο της Ελευσίνας είναι η Νέα Πέραμος, το 1925 από Περαιώτες πρόσφυγες, που το 1924 ήρθαν από την Κωνσταντινούπολη που είχαν καταφύγει προσωρινά, μαζί με άλλους που είχαν φτάσει νωρίτερα στην Αθήνα και στον Πειραιά. Μέσα από τις ενέργειες της εκλεγμένης από τους πρόσφυγες επιτροπής, απαλλοτριώθηκε η έκταση που είχαν επιλέγει στον κόλπο της Ελευσίνας, όπου χτίστηκαν με ευθύνη της ΕΑΠ 250 κατοικίες, στις οποίες εγκαταστάθηκαν κατά κύριο λόγο οικογένειες προερχόμενες από την Πέραμο. Υπήρχε επίσης ονοματοθεσία οδών με ονόματα που παραπέμπουν είτε στους τόπους καταγωγής είτε στην ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας. Το 1926 χτίζεται επίσης του Αγίου Γεωργίου από τον ομώνυμο ναό της Περάμου. Φαίνεται πως όπως και οι Ατταλειώτες κράτησαν την πίστη τους ακέραιη και διέσωσαν ιερά κειμήλια το τόπου τους¹⁵².

Στην περιοχή που σήμερα βρίσκεται ο νέος κόσμος, δημιουργήθηκε ο οικισμός του Δουργουτίου, όπου πριν το 1922 σε αυτήν υπήρχαν χωράφια που καλλιεργούνταν κυρίως δημητριακά, σιτάρι και κριθάρι. Μετά το 1922 άρχισε να κατοικείται από πρόσφυγες κυρίως από Αρμένιους, γι' αυτό και ήταν γνωστός επίσης ως τα Αρμένικα. Λεγόταν και

¹⁵¹ <https://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/h%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%8D%CF%81%CE%BF/> Ημερομηνία πρόσβασης 2/8/2026.

¹⁵² Ιωάννης Καραχρήστος - Παρασκευάς Ποτηρόπουλος, «Οι κληρονομίες του 1922: Ανασύσταση του κοινωνικού και συμβολικού χώρου, εργασία και διαχείριση της συλλογικής μνήμης στη Νέα Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης και στη νέα Πέραμο Αττικής», στο *Τχνη στο χρόνο, Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και ιστορία*, επιμέλεια Γιάννης Γιαννιτσιώτης - Αλέξανδρος Τενεκετζής, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2026, σσ. 57, 60, 63.

περιοχή Φιξ λόγω της ύπαρξης του ζυθοεργοστασίου στην περιοχή¹⁵³. Βρισκόταν και αυτός κοντά στο κέντρο της Αθήνας και ένα μελανό σημείο της πόλης, όπως και η περιοχή του Ασυρμάτου. Είναι η μόνη προσφυγούπολη, από την οποία δεν είχε απομείνει τίποτα, ακόμα και το όνομά της χάθηκε¹⁵⁴.

Το Δουργούτι, το αρμενοχώρι της Αθήνας ξεκίνησε κατά λάθος, ανάμεσα στους μεγάλους προσφυγικούς συνοικισμούς και ήταν ο έβδομος σε μέγεθος συνοικισμός στην Αθήνα και του Πειραιά. Αμέσως μετά την Καταστροφή έφτασε ένα πολύ μεγάλο πλήθος προσφύγων ζούσαν σε άθλιες συνθήκες για αρκετό καιρό κάτω από πάνινες στέγες, ενώ αργότερα χτίζονται παράγκες, παίρνοντας τη μορφή καταυλισμού¹⁵⁵. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, μαζί με τους Έλληνες πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, συνέχισαν να φτάνουν στην Ελλάδα και Αρμένιοι πρόσφυγες. Στο Δουργούτι υπήρχε ήδη αρμενική κοινότητα πριν την καταστροφή. Οι πρόσφυγες που έφταναν στον Πειραιά ήταν φυσικό να θέλουν να βρεθούν κοντά σε δικούς τους. Ακριβώς το ίδιο συνέβη και στον Ασύρματο με τους Ατταλειώτες. Ήθελαν ένα περιβάλλον που να μοιάζει με εκείνο που άφησαν πίσω τους¹⁵⁶.

Οι πρόσφυγες οι οποίοι έμεναν σε σκηνές προσπαθούσαν μόνοι τους να χτίσουν παράγκες, αλλά δεν υπήρχε στήριξη από πουθενά και το κράτος δεν επέτρεπε το χτίσιμο. Ό,τι έχτιζαν τη νύχτα, το γκρέμιζε το πρωί η αστυνομία. Η κάθε οικογένεια άρχισε να χτίζει την παράγκα της ως εκεί που έφταναν τα σχοινιά του αντίσκηνού της. Οι παράγκες ξεφύτρωναν μέσα από τα αντίσκηνα, ενώ πολλές είχαν υπόγεια, που φάνηκαν αργότερα πολύ χρήσιμα¹⁵⁷.

Μια βασική διαφορά του Ασυρμάτου αυτούς τους οικισμούς, εντοπίζεται κυρίως στην οργάνωση του χώρου. Ο Ασύρματος και το Δουργούτι αναπτύχθηκαν άναρχα, ενώ οι άλλοι συνοικισμοί σχεδιάστηκαν εξ αρχής από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και την ΕΑΠ. Το Δουργούτι αποτελεί ίσως την περίπτωση οικισμού που έχει αρκετές ομοιότητες με τον Ασύρματο. Οι δύο αυτοί οικισμοί δημιουργήθηκαν με την εγκατάσταση

¹⁵³ Πόπη Αραπίνη, *Δουργούτι: Αρμένιοι και Έλληνες πρόσφυγες – Μνήμη και Ιστορία*, Εκδόσεις Τσουκάτου / Περιοδικό Αρμενικά, Αθήνα 2024, σσ. 14, 18, 20.

¹⁵⁴ Πόπη Αραπίνη, *ό.π.*, σ. 65.

¹⁵⁵ Πόπη Αραπίνη, *ό.π.*, σσ. 45, 57.

¹⁵⁶ Πόπη Αραπίνη, *ό.π.*, σ. 42.

¹⁵⁷ Πόπη Αραπίνη, *ό.π.*, σσ. 58-59, 64.

μέσω αυτοστέγασης και εξελίχθηκαν στις πιο εξαθλιωμένες παραγκουπόλεις της Αθήνας, οι οποίοι οικισμοί όμως διαφοροποιήθηκαν στην πορεία.

Επίσης οι μεγάλοι οικισμοί εξελίχθηκαν γρήγορα σε πολυπληθείς αυτόνομες πόλεις-προάστια με δική τους παραγωγή. Ο Ασύρματος παρέμεινε για πολλά χρόνια απομονωμένος Λόγω της ακραίας φτώχειας και της γεωγραφικής του ιδιομορφίας, αντιμετωπίστηκε από την υπόλοιπη Αθήνα, ως ένας περικλειστος χώρος κοινωνικής περιθωριοποίησης.

Άλλη μια μεγάλη διαφορά σε όλους αυτούς τους οικισμούς είναι ο τρόπος με τον οποίο αυτοί οι οικισμοί επιβίωσαν ή εξαφανίστηκαν με το πέρασμα του χρόνου. Τα παραπήγματα του Ασυρμάτου κατεδαφίστηκαν ολοκληρωτικά και στη θέση τους χτίστηκαν οργανωμένες πέτρινες κατοικίες που διατηρούνται μέχρι σήμερα, καθώς οι κάτοικοι δεν είναι πρόθυμοι να τα πουλήσουν και να χτιστούν πολυκατοικίες. Στις υπόλοιπες περιοχές, παρόλο που πολλά από τα αρχικά προσφυγικά τετράγωνα και σοκάκια διατηρούνται μέχρι σήμερα, παρατηρείται έντονη ανοικοδόμηση και η εισαγωγή της αντιπαροχής τις τελευταίες δεκαετίες. Όσο για τον οικισμό του Δουργουτίου, δεν υπάρχει τίποτα σήμερα που να θυμίζει στην περιοχή των προσφυγικό.

Η συγκριτική εξέταση των προσφυγικών οικισμών της Αθήνας αποδεικνύει ότι η Μικρασιατική Καταστροφή επανακαθόρισε ριζικά και μόνιμα τον πολεοδομικό και κοινωνικό χάρτη της πρωτεύουσας. Οι γειτονιές αυτές δεν αποτέλεσαν απλώς λύσεις ανάγκης για τη στέγαση των ξεριζωμένων. Αντίθετα, εξελίχθηκαν σε κοινότητες με βαθύ ιστορικό αποτύπωμα: από την «αριστοκρατική» αστική ανάπτυξη της Νέας Σμύρνης και τα πρωτοποριακά «Γερμανικά» της Νέας Κοκκινιάς, έως την αρχική εξαθλίωση και τη μεταπολεμική αποκατάσταση του Ασυρμάτου και του Δουργουτίου, η συλλογική μνήμη των προσφύγων παραμένει ολοζώντανη και ορατή στον αστικό ιστό μέχρι σήμερα.

7. Επίλογος

Η εργασία αυτή επιχείρησε να ανασυνθέσει την ιστορική πορεία του συνοικισμού του Ασυρμάτου, γνωστό πλέον ως «Πέτρινα» στη περιοχή των Πετραλώνων, εξετάζοντας πώς η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 μετατράπηκε σε μια διαδικασία αστικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ενσωμάτωσης των προσφύγων, στην συγκεκριμένη περιοχή των Ατταλειωτών προσφύγων. Εστιάζοντας λοιπόν ειδικότερα στην περίπτωση αυτών των προσφύγων από την Αττάλεια, η έρευνα ανέδειξε, πώς μια συγκεκριμένη κοινότητα με πολιτισμικά χαρακτηριστικά κατάφερε να εγγράψει την ταυτότητά της στο αθηναϊκό τοπίο.

Μέσα από τη σύνθεση της βιβλιογραφίας και των αρχειακών πηγών και των προφορικών μαρτυριών του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών και του istorima.gr, έγινε κατανοητό πως η περίπτωση των Ατταλειωτών προσφύγων αποτελεί ένα εμβληματικό παράδειγμα διεκδίκησης του αστικού χώρου, επιβίωσης, διαφύλαξης και διατήρησης της συλλογικής μνήμης. Η έρευνα ανέδειξε εν συντομία τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής και επικεντρώθηκε στις ιστορίες των καθημερινών ανθρώπων, των προσφύγων που έφτασαν στη χώρα μας με την ελπίδα, πως παρόλο που έχασαν τα πάντα, τις χαμένες τους πατρίδες, θα προσπαθούσαν να διατηρήσουν την ταυτότητά τους, τον πολιτισμό τους και να επιβιώσουν και να διαμορφώσουν τις επόμενες γενιές, αναδεικνύοντας την ιστορία της Αθήνας «από τα κάτω» και αναγνωρίζοντας τις προσφυγικές φωνές ως ισότιμους διαμορφωτές της σύγχρονης αστικής ταυτότητας.

Η μελέτη της περίπτωσης των Ατταλειωτών προσφύγων αναδεικνύει ότι η προσφυγική μνήμη δεν συγκροτείται αποκλειστικά μέσα από τις αφηγήσεις των ανθρώπων που βίωσαν τον ξεριζωμό, αλλά και μέσα από τους τόπους όπου εγκαταστάθηκαν, τις υλικές μορφές που απέκτησε η νέα τους καθημερινότητα και τις πρακτικές με τις οποίες οι επόμενες γενιές συνέχισαν να νοηματοδοτούν το παρελθόν. Η μνήμη, επομένως, δεν παραμένει μόνο προφορική ή βιωματική· αποκτά υλική υπόσταση, εγγράφεται στον χώρο και μετασχηματίζεται μαζί του.

Η μετάβαση του Ασυρμάτου από τη φτώχη, αυθαίρετη και περιθωριοποιημένη παραγκούπολη, στα λίθινα οικοδομήματα της δεκαετίας του 1950 δεν συνιστά μόνο μια απλή επίλυση της στέγασης των προσφύγων. Αυτή η μακρά διαδικασία, που διήρκεσε περισσότερο από τρεις δεκαετίες κρατικής ολιγορίας και κοινωνικού στίγματος, αποτελεί

το υλικό αποτύπωμα της μόνιμης και θεσμικής εγκατάστασης των προσφύγων στον αστικό ιστό, στον οποίο η εμπειρία της προσφυγιάς ενσωματώθηκε στο δομημένο περιβάλλον. Οι πέτρινες κατοικίες, η ιδιαίτερη μορφολογία της γειτονιάς, η πολυκατοικία του Ασυρμάτου, αλλά και η διατήρηση ορισμένων χαρακτηριστικών του οικισμού, λειτουργούν μέχρι σήμερα ως υλικά τεκμήρια της ιστορίας των κατοίκων του. Η ίδια η υλικότητα του χώρου μετατρέπεται σε φορέα μνήμης, καθώς τα κτίσματα δεν αποτελούν απλώς αρχιτεκτονικά στοιχεία, αλλά ίχνη μιας συλλογικής διαδρομής που συνδέει τον ξεριζωμό με την εγκατάσταση και την προσπάθεια ανασυγκρότησης της ζωής.

Η ιστορία του Ασυρμάτου αναδεικνύει την αδιάρρηκτη, αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στον χώρο και τη συλλογική μνήμη. Οι πόλεις δεν είναι μόνο υλικά στοιχεία αλλά είναι και οι μνήμες, τα βιώματα και οι φωνές των ανθρώπων που τις έχτισαν. Το αστικό τοπίο των Πετραλώνων αποδεικνύεται ότι δεν είναι μόνο ένα αδρανές τοπίο γύρω στο οποίο εξελίσσεται η ιστορία. Οι Ατταλειώτες πρόσφυγες «έγραψαν» την τραυματική τους εμπειρία τη μνήμη και την ταυτότητά τους πάνω στην ίδια την ύλη, μετατρέποντας την πέτρα σε φορέα ιστορικής μνήμης.

Όμως στην περίπτωση των Ατταλειωτών η συλλογική μνήμη φαίνεται πως δεν συγκροτείται μέσα από μνημεία ή επίσημες επετείους. Διαμορφώνεται και μέσα από καθημερινές πρακτικές, όπως η διατήρηση των συγγενικών και γειτονικών δικτύων, η αναπαραγωγή τοπικών παραδόσεων, η ίδρυση και λειτουργία του συλλόγου των Ατταλειωτών μέχρι το 1965, η διάσωση της ιερής εικόνας τους ως κειμηλίου, που βρίσκεται μέχρι και σήμερα στην περιοχή του Ταύρου –περιοχή που επίσης εγκαταστάθηκαν πολλοί Ατταλειώτες και της δόθηκε αυτό το όνομα από την οροσειρά Ταύρος στην Αττάλεια–, αλλά και η συνέχιση της προφορικής αφήγησης μέσα στις οικογένειες. Η μετάδοση αυτών των εμπειριών επέτρεψε στις επόμενες γενιές να διατηρήσουν μια σχέση με την Αττάλεια, ακόμη και όταν η προσωπική εμπειρία της προσφυγιάς της πρώτης γενιάς είχε πλέον χαθεί.

Αυτό άλλωστε αποδεικνύουν και τα βιβλία των δύο συγγραφέων, της Άννας Νιγδέλη και του Γιώργου Πεχλιβανίδη που αποτέλεσαν τη βάση για την μελέτη του συνοικισμού και των κατοίκων του. Το αφήγημα που προκύπτει από τα βιβλία τους, έχει διαμορφωθεί μέσα από τον φακό της νοσταλγίας, εξωραΐζοντας τόσο το παρελθόν στην Μικρά Ασία, όσο και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες στην εγκατάστασή τους. Η εικόνα του βασανισμένου πλην ανθεκτικού πρόσφυγα, που υπομένει με καρτερικότητα τις αντίξοες

συνθήκες της προσφυγιάς και ανανεώνει την οικονομική πραγματικότητα με την προκοπή του, έχει αναδειχθεί σε στερεοτυπική του τρόπου με τον οποίο έχει εγγραφεί η μεσοπολεμική προσφυγιά στη δημόσια μνήμη.

Ο χώρος δεν λειτουργεί επομένως ως ουδέτερο υπόβαθρο της ιστορίας, αλλά ως ενεργός παράγοντας στη συγκρότηση, τη διατήρηση και τη διαγενεακή μετάδοση της συλλογικής μνήμης. Οι δρόμοι, τα σπίτια, τα κειμήλια, οι ονομασίες, οι αφηγήσεις και οι καθημερινές πρακτικές συνθέτουν ένα πλέγμα υλικών και άυλων στοιχείων μέσα από το οποίο η προσφυγική εμπειρία αποκτά διάρκεια στον χρόνο. Η μνήμη δεν διασώζεται επειδή παραμένει αμετάβλητη, αλλά επειδή επανανοηματοδοτείται διαρκώς από τις κοινότητες που την κληρονομούν.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, σε αντίθεση με άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς, οι Ατταλειώτες δεν δημιούργησαν μια «Νέα Αττάλεια» στην περιοχή του Φιλοπάππου γιατί διασκορπίστηκαν. Στην συγκεκριμένη περιοχή ήρθαν σταδιακά κάποιοι από τους 3 από τους 9 οικισμούς της Αττάλειας. Η συλλογική τους ταυτότητα λοιπόν δεν συγκροτήθηκε γύρω από την μετονομασία ενός τόπου με τον προσδιορισμό Νέα και το όνομα της πατρίδας που χάθηκε, αλλά μέσα από την καθημερινή οργάνωση της κοινότητας του Ασυρμάτου και την αναπαραγωγή των κοινωνικών δεσμών που μετέφεραν από την παλιά πατρίδα. Η μνήμη διατηρήθηκε λιγότερο ως επίσημη ονοματοδοσία και περισσότερο ως κοινωνική πρακτική και εμπειρία του χώρου. Η επιλογή αυτή των συγκεκριμένων Ατταλειωτών που βρέθηκαν στα Πετράλωνα αναδεικνύει ότι οι τρόποι με τους οποίους οι προσφυγικές κοινότητες διαχειρίζονται το παρελθόν τους δεν είναι ενιαίοι, αλλά εξαρτώνται από τις ιδιαίτερες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες της κάθε περίπτωσης προσφύγων.

Η έρευνα δείχνει επίσης ότι οι τόποι μνήμης δεν παραμένουν αμετάβλητοι. Η γειτονιά του Ασυρμάτου εξακολουθεί να μετασχηματίζεται. Η αλλαγή των χρήσεων κάποιων κατοικιών, η εγκατάσταση νέων κατοίκων με ενοικίαση ή πώληση σπιτιών, η τουριστική αξιοποίηση ορισμένων κτισμάτων και η σταδιακή απομάκρυνση της πρώτης και της δεύτερης γενιάς των προσφύγων μεταβάλλουν συνεχώς το νόημα του χώρου. Όλα τα παραπάνω όμως δεν συνεπάγονται κατ' ανάγκην την εξαφάνιση της μνήμης, αλλά τη συγκρότηση της μέσα από νέες μορφές δημόσιας παρουσίας, όπως οι δράσεις τοπικών συλλόγων, οι ομάδες προφορικής ιστορίας, οι ιστορικοί περίπατοι, οι εκδηλώσεις μνήμης και η ανάδειξη της ιστορίας της γειτονιάς μέσα από ερευνητικές και πολιτιστικές

πρωτοβουλίες. Με αυτόν τον τρόπο, η προσφυγική εμπειρία εξακολουθεί να αποτελεί στοιχείο της δημόσιας ιστορίας της περιοχής, ακόμη και όταν οι κοινωνικές συνθήκες έχουν πλέον αλλάξει.

Η παρούσα μελέτη, κλείνει με τη διαπίστωση πως η ιστορία των Ατταλειωτών δεν αφορά μόνο μια συγκεκριμένη προσφυγική ομάδα, ούτε και την ιστορία της δημιουργίας μιας γειτονιάς της Αθήνας. Αποτελεί μια χαρακτηριστική περίπτωση του τρόπου με τον οποίο, οι προσφυγικές κοινότητες μετασχηματίζουν έναν άγνωστο για εκείνους τόπο, μεταφέροντας στοιχεία της παλιάς τους πατρίδας, δημιουργώντας νέες μορφές συλλογικής ζωής και ενσωματώνοντας τη μνήμη τους στον ίδιο τον αστικό χώρο. Η μελέτη αυτής της διαδικασίας συμβάλλει όχι μόνο στην κατανόηση της ιστορίας των Μικρασιατών προσφύγων, αλλά και στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι κοινωνίες διαχειρίζονται το τραυματικό παρελθόν τους, παράγουν νέες ταυτότητες και συγκροτούν διαρκώς νέες σχέσεις ανάμεσα στη μνήμη, τον χώρο και τη δημόσια ιστορία.

8. Βιβλιογραφία

- Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αιώνας –1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες– από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες: η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 - στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Αραπίνη Πόπη, *Δουργούτι: Αρμένιοι και Έλληνες πρόσφυγες – Μνήμη και Ιστορία*, Εκδόσεις Τσουκάτου / Περιοδικό Αρμενικά, Αθήνα 2024.
- Βερεμής Μ. Θάνος, *Μικρή ιστορία της Μικρασιατικής καταστροφής*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022.
- Βοζάνη Αριάδνη, «Μνημεία... από τα “Σήματα μνήμης” στα “Δωμάτια με τους παραμορφωμένους καθρέπτες”», στο Σάσα Λαδά - Κυριακή Τσουκαλά, *Χωρικές αφηγήσεις της μνήμης*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 191-209.
- Βουγιούκα Μάρω - Μεγαρίδης Βασίλης, *Πετράλωνα. Μια συνοικία Άνω-Κάτω*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 2001.
- Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 7, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Γιαννιτσιώτης Γιάννης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: Χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο», στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, επιμ. Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σσ. 267-310.
- Εξερτζόγλου Χάρης, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, επιμ., Αντώνης Λιάκος, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 191-201.
- Καπώλη Παρασκευή, «*Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1950-1970)*» διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014.
- Καραχρήστος Ιωάννης – Ποτηρόπουλος Παρασκευάς, «Οι κληρονομίες του 1922: Ανασύσταση του κοινωνικού και συμβολικού χώρου, εργασία και διαχείριση της συλλογικής μνήμης στη Νέα Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης και στη νέα Πέραμο Αττικής», στο *Τχνη στο χρόνο, Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και*

ιστορία, επιμέλεια Γιάννης Γιαννιτσιώτης - Αλέξανδρος Τενεκετζής, Εκδόσεις
Πεδίο, Αθήνα 2026.

Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα
ματιά*, επιμ., Αντώνης Λιάκος, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2011, σσ. 125-169.

Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Προσφυγικό Ζήτημα. Η Αποκατάσταση 1922-1930», στο
Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμ. 7, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα,
Αθήνα 2003.

Λιάκος Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019.

Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007.

Μαμουλάκη Έλενα, «Η διαχείριση της μνήμης και η πόλη, το παράδειγμα της
Βαρκελώνης», στο *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, επιμ. Σταύρος Σταυρίδης,
εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 165-171.

Μιχελή Λίζα, *Η Αθήνα σε τόνους ελάσσονες*, επιμ. Νίκος Χ. Λαγκαδινός, εκδόσεις
Δρώμενα, Αθήνα 1987.

Μπάδα Κωνσταντίνα, «Σιωπές και μνήμες της πόλης των Ιωαννίνων στη δεκαετία του
1940» στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη, Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού
χώρου*, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2016, σσ. 229-242.

Μπαλαμπανίδης Δημήτρης, Σούμπασης Κυριάκος, «Η εγκατάσταση των “ανταλλάξιμων”
προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές
πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο *Η Ελλάδα
στο Μεσοπόλεμο: Μετασχηματισμοί και διακυβεύματα*, επιμ. Έφη Αβδελά, κ.ά.,
εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017.

Νιγδέλη Π. Άννα, *Η Ατταλειάδα της προσφυγιάς, Το οδοιπορικό των προσφύγων
Ατταλειωτών στη φτωχογειτονιά του Φιλοπάππου (1922-1956). Από Ταχτά Μαχαλάς
σε συνοικία των ονείρων*, Εκδόσεις Λύχνος, Αθήνα 2022.

Νιγδέλη Π. Άννα, *Ελλη η Ατταλειοτοπούλα*, Εκδόσεις Παντίσκος, Αθήνα 2014.

Νιγδέλη Π. Άννα, «*Η ορθόδοξη γυναίκα στην κατοικία της Αττάλειας*», μετα-
πτυχιακή εργασία στα πλαίσια του προγράμματος «Φύλο και Θρησκεία», Αθήνα
2008.

Παπαδόπουλος Δημήτρης Χ., «Η άλλη κληρονομιά: μνήμη υλικότητα και τοπογραφία του
εμφυλίου στην Πρέσπα», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*,
επιμ., Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη κ.ά., εκδόσεις Επίκεντρο,
Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 171-195.

- Παπάζογλου Νίκος, *Η Αττάλεια και η θαυματουργός εικόνα Παναγίας Κύκκου*, εκδόσεις Ιωλκός, Αθήνα 1979.
- Παπαθανασοπούλου Κυριακή, *Προσφυγική εγκατάσταση στη Νίκαια: Σύλλογοι, ταυτότητες και μνήμη*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2023.
- Παπαθανασοπούλου Κυριακή – Πούλου Μαρία, «Νίκαια: Δύο εκθέσεις με αφορμή την συμπλήρωση εκατό χρόνων από την ίδρυση της πόλης», στο *Τχνη στο χρόνο. Η προσφυγική εμπειρία στη δημόσια μνήμη και ιστορία*, επιμέλεια Γιάννης Γιαννιτσιώτης - Αλέξανδρος Τενεκετζής, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2026.
- Παπακώστας Λευτέρης, *Η Μικρασιατική καταστροφή και το τέλος της Μεγάλης ιδέας: Από το θρίαμβο στο θρήνο*, εκδόσεις Αγγελάκη, Αθήνα 2022.
- Πεχλιβανίδης Γιώργος Παντελής, *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τόμ. Α΄, εκδόσεις Ατλαντίς – Μ. Πεχλιβανίδης & Σία, Αθήνα 1989.
- Πεχλιβανίδης Γιώργος Παντελής, *Αττάλεια και Ατταλειώτες*, τόμ. Β΄, εκδόσεις Ατλαντίς – Μ. Πεχλιβανίδης & Σία, Αθήνα 1989.
- Σαλβάνου Αιμιλία, *Η συγκρότηση τη προσφυγικής μνήμης το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2018.
- Σαλβάνου Αιμιλία, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία, χωρίς να τη διδαχθούμε*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2021.
- Συρίγος Άγγελος - Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Μικρασιατική Καταστροφή: 50 ερωτήματα και απαντήσεις*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2022.
- Τριάντης Λουκάς, «Χωρικές πολιτικές της μνήμης και της λήθης στη μετασοσιαλιστική πόλη, Η περίπτωση των Τιράνων», στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμ., Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2016, σσ., 59-76.
- Φωκαΐδης Πέτρος - Χρονάκη Αλεξάνδρα, «Εισαγωγή - Μνημονικές παραμορφώσεις», στο *Θέσεις της μνήμης*, επιμ., Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2016, σσ. 11-46.
- Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλύτα, επιμ. Αργυρώ Μαντόγλου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2013.
- Renée Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, επιμ. Ελιάνα Χουρμουζιάδου, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004.

9. Ηλεκτρονικές Πηγές

- <https://www.doma.archi/index/projects/polykatoikia-asyrmatos> Ημερομηνία επίσκεψης 05/06/2026 και Χαρά Βούλγαρη, ιδιοκτήτρια του εστιατορίου «Ασχημόπαπο» συνέντευξη στο <https://archive.istorima.org/en/interviews/EL-11052>
- <https://daysofart.gr/%CE%BD%CE%B5%CE%B1/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1%CE%BD%CE%B5%CE%B1/%CE%B7%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%84%CE%B7%CF%82%CF%84%CE%B1%CE%B9%CE%BD%CE%AF%CE%B1%CF%82%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%AF%CE%B1%CF%84/>
- <https://www.mixanitouxronou.gr/giati-i-astinomiki-kalesan-to-aleko-alexandraki-na-di-to-film-tis-tenias-tou-na-kegete-ke-ekanan-ntou-ston-kinimatografo-pou-epeze-ti-sinikia-to-oniro-to-xechasmeno-paraskinio-mias-ekpliktikis-te/>
- <https://www.youtube.com/watch?v=o68e7NeNEVg>
- <https://www.youtube.com/watch?v=-90cvraAsmU>
- <https://www.mixanitouxronou.gr/giati-i-astinomiki-kalesan-to-aleko-alexandraki-na-di-to-film-tis-tenias-tou-na-kegete-ke-ekanan-ntou-ston-kinimatografo-pou-epeze-ti-sinikia-to-oniro-to-xechasmeno-paraskinio-mias-ekpliktikis-te/>
- <https://www.doma.archi/index/projects/polykatoikia-asyrmatos>
- Χαρίκλεια Βούλγαρη, «Η φτώχεια θέλει καλοπέραση»: Η ιστορία μιας ταβέρνας ορόσημο των Πετραλώνων, συνέντευξη στον ερευνητή Κωνσταντίνος Χαρέμης, *Istorima*, 04/09/2022, <https://archive.istorima.org/interviews/EL-11052>
- Ασημίνα Καλλινίκου «Η ζωή στο καφενείο και την ταβέρνα. Ο ηθοποιός πατέρας», συνέντευξη στον ερευνητή Κωνσταντίνος Χαρέμης, *Istorima*, 15/09/2022, <https://archive.istorima.org/interviews/EL-12695>
- Σοφία Κυλικογλου «Οικογενειακές μνήμες από την Αττάλεια: Ο διωγμός, η εγκατάσταση στην Αθήνα και οι παραδόσεις των Μικρασιατών προσφύγων», συνέντευξη στην ερευνήτρια Φοινίκη Παπαδοπούλου, *Istorima*, 26/08/2022, <https://archive.istorima.org/interviews/EL-10861>
- <https://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/h%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%>

ΑΕ-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%AF%CE%B1%
CF%83%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CF%84%CE%B1%CF%8D%CF%81%CE%BF/

• <https://vironas.gr/2019/04/%CE%B2%CF%8D%CF%81%CF%89%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CE%BF-%CF%80%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF%CF%82%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CF%86%CF%85%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%B9/>

• <https://neasmyrni.gr/istorika-stoixeia/>

• <https://kaisariani.gr/o-topos-mas/istoria/oi-mikrasiates-prosfyges/>

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.